महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग

वार्षिक अहवाल

२०१७-१८

अनुक्रमणिका

अ) आयोगाची स्थापना

ब) आयोगाची कार्ये:

१: बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम २००५ च्या अंतर्गत

२: बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ च्या अंतर्गत

क) तक्रार यंत्रणा:

१. अधिसूचना १

२. अधिसूचना २

ड) तपासणी आणि चौकशा केलेल्या तक्रारी:

१: बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम कायद्यांतर्गत प्राप्त तक्रारींच्या सुनावणी

इ) कार्यशाळा/करार/परिसंवाद

ई) लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२ निरीक्षण

उ) जन सुनावणी

ऊ) महत्वाच्या सल्लामसलती

१: मा.अध्यक्ष, सदस्य व सचिव, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग यांच्या भेटी

२: महत्त्वाच्या सभा

ए) नमुना अ

ऐ) १७-१८ वर्षाचा लेखापरिक्षण अहवाल

मानननीय मंत्री महिला व बाल विकास, महाराष्ट्र शासन

ना. श्रीमती पंकजा मुंडे, माननीय मंत्री, महिला व बालविकास

<u>माननीय राज्यमंत्री महिला व बाल विकास, महाराष्ट्र शासन</u>

ना. श्रीमती विद्या ठाकूर, माननीय राज्यमंत्री, महिला व बाल विकास

<u>महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाची रचना</u>

आयोगामध्ये अध्यक्ष आणि सहा सदस्य आणि एक सदस्य सचिव यांचा समावेश आहे. अहवाल वर्षाच्या दरम्यान मे २०१७ मध्ये खालील व्यक्तींना अध्यक्ष व सदस्य म्हणून नियुक्त केले गेले होते. आयोगामध्ये १२ कर्मचारी होते.

<u>अध्यक्ष व सदस्य</u>

श्री. प्रवीण घुगे
महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे
अध्यक्ष

श्री. संतोष शिंदे
सदस्य

डॉ. शालिनी कराड
सदस्य

प्रो. अस्मा शेख (पटेल)
सदस्य

श्री. विजय जाधव
सदस्य

ॲड.स्वरदा केळकर
सदस्य

डॉ. वृषाली देशपांडे
सदस्य

श्री. अ. ना. त्रिपाठी, (आय.एफ.एस)
सचिव

अ) आयोगाची स्थापना

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाची स्थापना जुलै २००७ मध्ये एक वैधानिक संस्था म्हणून बाल हक्क संरक्षण अधिनियम २००५ (२००६ चा ४) च्या अंतर्गत राज्यातील बाल हक्कांचे संरक्षण, प्रोत्साहन आणि बचाव करण्यासाठी करण्यात आली. कायद्यात, बालक या शब्दाची व्याख्या अठरा वर्षांपेक्षा कमी वयाची व्यक्ती अशी केली गेली आहे. कायद्याच्या कलम २(ब) नुसार बाल हक्क संदर्भातील संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सभेतील स्वीकृत मुख्य मानकांमध्ये (CRC) अंतर्गत देण्यात आलेल्या खालील अधिकारांचा समावेश आहे. 'CRC' मध्ये बालकांसाठी विहित केलेली मुख्य मानके खालील प्रमाणे आहेत:

- वंश, रंग, लिंग, भाषा, धर्म, राजकीय किंवा अन्य मते, राष्ट्रीय वांशिक किंवा सामाजिक मूळ, मालमत्ता, अपंगत्व, जन्म किंवा बालकाची सामाजिक स्थिती यावर आधारित सर्व प्रकारच्या भेदभावांपासून बालकास संरक्षण दिले जाते.
- बालकांशी संबंधित सर्व कृतींमध्ये बालकाचे हितसंबंध प्राथमिक ठरते.
- बालकाला ओळख, नाव आणि राष्ट्रीयत्व मिळण्याचा हक्क आहे.

प्रत्येक बालकास जीवनाचा, जगण्याचा व विकासाचा जन्मत: हक्क असतो, ज्यात आरोग्याच्या उच्चतम साध्य दर्जापासून आजाराच्या उपचारांच्या सुविधांपर्यंत, शिक्षणाचा हक्क यांचा समावेश आहे, जे बालकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या पूर्ण क्षमतेत विकास होण्यासाठी निर्देशित केले जाते; बालकांना आणि सामाजिक सुरक्षिततेचा लाभ घेण्याचा अधिकार आहे.

- बालकास आराम व विश्रांती घेण्याचा, खेळ आणि करमणुकीच्या उपक्रमांमध्ये व्यस्त राहण्याचा हक्क आहे.
- प्रत्येक बालकास आदर्श मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक आणि सामाजिक विकासाचा हक्क आहे.
- कोणत्याही बालकाचे कोणत्याही हेतूने किंवा कोणत्याही स्वरूपात बेकायदेशीर हस्तांतरण, अपहरण, विक्री किंवा अनैतिक व्यापार होणार नाही.
- बालकांच्या मतांना योग्य महत्त्व देण्यात यावे.

- बालकाला पालकांच्या इच्छेविरूध्द त्यांच्यापासून विभक्त केले जाऊ शकत नाही. केवळ जर बालकाच्या हितासाठी असे वेगळे करणे आवश्यक असेल तर पालकांपासून विभक्त केले जाऊ शकते.
- कौटुंबिक वातावरणापासून वंचित असलेल्या बालकाला राज्याव्दारे प्रदान केलेले विशेष संरक्षण आणि सहाय्य मिळण्याचा अधिकार आहे.
- बालकांच्या संगोपनासाठी किंवा संरक्षणासाठी जबाबदार असणाऱ्या संस्था, सेवा आणि सुविधेच्या स्थापित केलेल्या विहीत मानकांचे पालन करतील.
- बालक आर्थिक शोषणापासून संरक्षित असावे.
- बालकांना मादक औषधे आणि मनावर दुष्परिणाम करणा-या पदार्थांचा अवैध वापर करण्यास अधीन केले जाऊ नये.
- मानसिक किंवा शारीरिकदृष्ट्या अपंग बालकाने संपूर्ण आणि परिपूर्ण आयुष्याचा आनंद घ्यावा, ज्यामुळे त्यांची प्रतिष्ठा सुनिश्चित होईल, आत्मनिर्भरता वाढेल आणि समाजात सक्रिय सहभागाची सुविधा मिळेल.
- लैंगिक शोषणासह सर्व प्रकारच्या शारीरिक व मानसिक हिंसाचार, दुखापत किंवा गैरवर्तन, दुर्लक्ष किंवा दुर्व्यवहार किंवा शोषण यापासून बालके सुरक्षित असावी.
- प्रत्येक बालक लैंगिक शोषण आणि लैंगिक शोषणाच्या सर्व प्रकारांपासून संरक्षित असले पाहिजे.
- कोणत्याही बालकाला अत्याचार किंवा इतर क्रूर, अमानुष किंवा मानहानीकारक वागणूक वा शिक्षेअधीन केले जाऊ शकत नाही किंवा बेकायदेशीरपणे किंवा कोणत्याही प्रकारे त्याच्या स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवले जाऊ शकत नाही.
- कोणत्याही प्रकारची उपेक्षा, शोषण किंवा अत्याचार, अशा प्रकारच्या छळाला बळी पडलेल्या बालकाचे शारीरिक व मानसिक पुनर्वसन आणि सामाजात त्यांचे पुर्नएकिकरण प्रोत्साहित करण्यासाठी सर्व योग्य उपाययोजना केल्या जातील.
- सशस्त्र संघर्षातील, युध्दजन्य परिस्थितीमधील बालकांना लागू असलेल्या आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कायद्याच्या नियमांचा आदर केला जावा.
- दंडात्मक कायद्याचे उल्लंघन केल्याचा आरोप असलेल्या किंवा अशी ओळख असलेल्या प्रत्येक बालकास, सन्मान आणि योग्य वागणूक मिळण्याचा अधिकार आहे.
- कोणत्याही बालकावर (ज्याच्यावर आरोप लावला आहे किंवा आरोप सिद्ध झाला आहे अथवा ज्याने कायदा मोडला आहे) त्याच्या/तिच्या गोपनीयतेमध्ये, घरामध्ये किंवा बेकायदेशीर हस्तक्षेपापासून त्याच्या/तिच्या सन्मान आणि प्रतिष्ठेवर बाधा न येऊ देणे.

ब) आयोगाची कार्ये

ब- १) राज्य बाल हक्क संरक्षण कायदा २००५ अंतर्गत

१. बाल हक्कांच्या संरक्षणासाठी कोणत्याही कायदयाव्दारे किंवा त्या अंतर्गत प्रदान करण्यात आलेल्या संरक्षणाची तपासणी आणि आढावा घेणे आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपायांची शिफारस करणे;

२. राज्य शासन त्या खबरदारीचे उपाय म्हणून आयोगास आवश्यकता भासल्यास कामाचा वार्षिक अथवा ठराविक नियतकालीक अहवाल सादर करणे;

३. बालकांच्या अधिकाराचे उल्लंघन केल्याबद्दल चौकशी करणे आणि अशा प्रकरणांमध्ये कार्यवाहीची शिफारस करणे;

४. दहशतवाद, जातीय हिंसाचार, दंगली, नैसर्गिक आपत्ती, घरगुती हिंसाचार, एचआयव्ही/एड्स, तस्करी, दुर्व्यवहार, छळ व शोषण, अश्लील साहित्य (pornography) आणि वेश्याव्यवसाय यांनी बाधित झालेल्या बालकांच्या हक्कांचा फायदा घेण्यास प्रतिबंध करणाऱ्या सर्व बाबींचे परीक्षण करणे आणि योग्य उपाययोजनांची शिफारस करणे;

५. विशेष काळजी आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या बालकांशी संबंधित सर्व समस्यांकडे लक्ष देणे, ज्यात त्रस्त बालके, उपेक्षित आणि वंचित बालके, विधीसंघर्षग्रस्त बालके, अल्पवयीन बालके, कुटुंबं नसलेली बालके आणि कैद्यांची बालके यांचा समावेश आहे व तसेच योग्य उपाययोजनांची शिफारस करणे;

६. करार आणि इतर आंतरराष्ट्रीय साधनांचा अभ्यास करणे आणि विद्यमान धोरण, कार्यक्रमांचे नियोजन आणि बालकांच्या हक्कांवरील इतर उपक्रमांचा नियमित आढावा घेणे आणि बालकांच्या सर्वोत्तम हितासाठी त्या उपक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी शिफारसी करणे;

७. बालकांच्या हक्कांबाबत संशोधन हाती घेणे आणि संशोधनास प्रोत्साहन देणे;

८. समाजातील विविध घटकांमध्ये बाल हक्कांबाबत साक्षरता पसरवणे आणि प्रकाशने, माध्यमे, चर्चासत्रे आणि इतर उपलब्ध माध्यमांव्दारे या अधिकारांच्या संरक्षणासाठी उपलब्ध असलेल्या उपाययोजनांबाबत जागरुकता वाढविणे;

९. राज्य सरकारच्या नियंत्रणाखालील सुधारगृह, किंवा बालकांसाठी असणारे कोणतेही निवासस्थान किंवा संस्था याची तपासणी करणे, सामाजिक संघटनांव्दारे चालविल्या जाणाऱ्या संस्थेसह इतर कोणतेही अधिकारी, जिथे बालकांना उपचार, सुधारणा किंवा संरक्षणाच्या उद्देशाने ताब्यात घेण्यात आले आहे किंवा त्यांना राहण्यासाठी ठिकाण दिली आहेत आणि आवश्यक वाटल्यास उपचारात्मक कार्यवाहीसाठी या अधिकाऱ्यांकडे नेणे;

१०. तक्रारींची चौकशी करणे किंवा खाली नमूद केलेल्या बाबींसंबंधित (SU-MOTO) स्वयंप्रेरणेने सूचना घेणे.

अ) बालकांच्या अधिकाराचे उल्लंघन आणि वंचित ठेवणे;

आ) बालकांच्या संरक्षणासाठी आणि विकासासाठी प्रदान केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी न करणे.

इ) बालकांचे त्रास कमी करण्याच्या आणि कल्याण सुनिश्चित करण्याच्या उद्देशाने धोरणात्मक निर्णय, मार्गदर्शक तत्वे किंवा सूचनांचे पालन न करणे तसेच अशा बालकांना आराम प्रदान करणे किंवा अशा प्रकरणांमध्ये उद्भवणाऱे मुद्दे योग्य अधिकाऱ्याकडे उपस्थित करणे, आणि बालकाच्या हक्कांच्या वाढीसाठी अशी इतर आवश्यक कार्ये व वरील कार्यांमधील अनुषंगिक कोणतीही बाब.

११. बालकाच्या हक्कांबाबत अधिवेशनाच्या अनुपालनाचे मूल्यांकन करण्यासाठी विद्यमान कायदा, धोरण आणि सराव यांचे विश्लेषण करणे, राज्य सरकारकडे दरवर्षी आणि आयोगाला योग्य वाटेल अशा इतर कालांतराने या सुरक्षा उपायांच्या कामकाजाचा अहवाल सादर करणे;

१२. जेथे स्वतः बालकांव्दारे किंवा त्यांच्या वतीने संबंधित व्यक्तीव्दारे चिंता व्यक्त केली गेली असेल तेथे औपचारिक तपासणी करणे;

१३. बालकांच्या कामांमध्ये आणि बालकांशी संबंधित सर्व सरकारी विभाग/ संस्था जे बालकांशी निगडित आहेत, त्यांना प्रोत्साहन देणे, त्यांचा आदर करणे आणि त्यांच्या दृष्टिकोनाचा गांभीर्याने विचार करणे.

१४. बाल हक्कांबद्दल माहिती सादरीकरण आणि प्रसार करणे;

१५. बालकांवरील माहिती संकलित करणे आणि विश्लेषण करणे;

१६. शालेय अभ्यासक्रमात बाल हक्कांच्या समावेशास प्रोत्साहित करणे, शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि बालकांशी संबंधित कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे.

ब-२) बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ अंतर्गत

शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ च्या कलम ३१ आणि ३२ अंतर्गत बाल हक्क संरक्षण राज्य आयोगाला पुढील कार्ये सोपविण्यात आली आहेत:

१) या कायद्याव्दारे किंवा त्या अंतर्गत प्रदान केलेल्या अधिकारांच्या संरक्षणाची तपासणी करणे आणि आढावा घेणे (शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९) आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपायांची शिफारस करणे.

२) बालकाच्या नि:शुल्क आणि अनिवार्य शिक्षणासंबंधीच्या तक्रारींची चौकशी करणे.

३) बाल हक्क कायदा २००५ च्या संरक्षणासाठी या आयोगाच्या कलम १५ आणि २४ नुसार आवश्यक ती कार्यवाही करणे.

४) बाल हक्क कायदा आणि अनिवार्य शिक्षणाशी संबंधित कोणत्याही प्रकरणाची चौकशी करताना आयोगाच्या कलम १४ आणि २४ अंतर्गत बाल अधिकार अधिनियम २००५ च्या संरक्षणासाठी त्यांना देण्यात आलेल्या अधिकारांचा समान अधिकार असेल.

५) कलम ३१ मध्ये समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही गोष्टीचा प्रतिकार न करता, शिक्षण हक्क कायदयांतर्गत बालकांच्या हक्काशी संबंधित कोणतीही तक्रार असल्यास, कुठलीही व्यक्ती कार्यक्षेत्रात असलेल्या स्थानिक प्राधिकरणाकडे लेखी तक्रार देऊ शकते.

६) उपकलम ३२(१) अंतर्गत तक्रार प्राप्त झाल्यानंतर स्थानिक प्राधिकरण या प्रकरणाचा निर्णय घेईल.

७) स्थानिक प्राधिकरणाच्या निर्णयामुळे असंतुष्ट असलेली कोणतीही व्यक्ती राज्य आयोगाकडे अपील करण्यास प्राधान्य देऊ शकते. अधिनियम कलम ३२ (३) अन्वये, सदर प्राप्त अपिलावर राज्य आयोग निर्णय घेईल.

तक्रार निवारण यंत्रणा :

अधिसूचना १

१. बाल हक्कांसाठी राज्य आयोग ही एक वैधानिक संस्था आहे, जी बाल हक्क संरक्षण अधिनियम २००५ अंतर्गत गठित करण्यात आली आहे. राज्य सरकारने आदेश क्रमांक CRC./२००६/(CR.१३९/D-३/दिनांक २४/७/२००७ अन्वये राज्य आयोगाची निर्मिती केली आहे.

२. कलम १३ च्या उपकलम(१) जे आणि (१) जे(i)(ii)(iii) आणि कलम १३ चे उपकलम (१)के, उपकलमांसह, कलम १४ च्या कलम (१) अंतर्गत नमूद केलेल्या तरतूदींन्वये राज्य आयोगास दिलेल्या अधिकारानुसार, या तरतूदींच्या विचाराधीन प्रस्तावांच्या अंमलबजावणीसाठी कार्यपद्धती निश्चितीच्या प्रस्तावाला आयोगाने मान्यता दिली आहे, त्यानुसार खालीलप्रमाणे प्रक्रिया तयार केली आहे.

अ) बाल हक्क आयोग कायदा २००५ च्या कलम १३ चे उपकलम (J) (i) (ii) (iii) चे अनुसरण करण्यासाठी, माहिती आयोग आणि महाराष्ट्र प्रशासकीय न्यायाधिकरणाच्या धर्तीवर आयोगाच्या सदस्यांमध्ये खालील प्रमाणे कामांचे वाटप करण्यात आले आहे.

अ-१) आयोगाचे मुख्य खंडपीठ मुंबई मध्ये असेल आणि औरंगाबाद व नागपूर येथे अनुक्रमे न्यायनिर्णय खंडपीठ असतील.

अ-२) आयोगाच्या बाल हक्क संरक्षण अधिनियम २००५ उपकलमांतर्गत तक्रारी मुंबईत प्राप्त होतील आणि तक्रार मिळाल्यानंतर संबंधित खंडपीठांना द्यावी लागेल.

३. त्यांच्या कार्यक्षेत्रात सुनावणी घेण्याच्या ठिकाणांमध्ये बदल संबंधित खंडपीठाच्या सदस्यांव्दारे निश्चित केला जाईल.

४. सुनावणीसाठी कमीतकमी दोन सदस्यांची गणपूर्ती आवश्यक आहे.

५. एका खंडपीठातून दुस-या खंडपीठात सदस्यांच्या बदलीचा निर्णय आयोगाच्या बैठकीत घेण्यात येईल.

६. जर एखाद्या महत्त्वाच्या प्रकरणाचा सहभाग असेल तर ही बाब मुंबईत संपूर्ण आयोगाच्या सभागृहात ऐकली जाईल. प्रकरणाचे स्वरूप महत्वाचे आहे की नाही हे मा.अध्यक्ष किंवा सचिव (सदस्य, सचिव म्हणून संदर्भित) निर्णय घेतील. संपूर्ण सभागृह सुनावणी मुंबईत दरमहा किमान एकदा तरी होईल. संपूर्ण सभागृह सुनावणी आणि आयोगाची बैठक कदाचित त्याच दिवशी आयोजित केली जाईल.

७. सदस्यांच्या कामाचा भार लक्षात घेऊन सभापती त्यांना एका खंडामधून (खंडपीठ) इतर खंडामध्ये सुनावणीसाठी पाठवू शकतात. या संदर्भात जारी केलेले पूर्वीचे आदेश रद्द करण्यात आले आहेत.

(Note -: सन १६-१७ मध्ये कोणताही आयोग नेमलेला नसल्याने मा.अध्यक्ष व मानद सचिवांनी मुंबई येथे सुनावणी घेतली आणि माननीय सचिवांनी राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये सार्वजनिक सुनावणी घेतली.)

अधिसूचना २

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाने राज्य शासनाच्या दिनांक २४/७/२००५ आदेशानुसार बाल हक्कांच्या संरक्षणासाठी स्थापन केलेल्या आयोगाला 'बाल हक्क संरक्षण आयोग' असे नामांकित केले आणि राज्य शासनाच्या वतीने दिनांक ३१/०५/२०१० रोजी नियम तयार केले.

कार्यपद्धती

१) कोणत्याही व्यक्तीस / प्राधिकरणास / संस्थेस राज्य व केंद्र शासन अथवा कोणतेही प्राधिकरण संस्था यांनी बालकांसंदर्भात केलेल्या निम्नलिखित कृती, अपकृतींबाबत स्वयं प्रेरणेने राज्य बाल हक्क आयोगाकडे दाद मागण्यासाठी अर्ज दाखल करता येईल.

अ) बालकाच्या अधिकाराचा वंचितपणा आणि मानहानी

ब) बालकांच्या संरक्षण आणि विकासासाठी प्रदान केलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी न करणे.

क) बालकांचे त्रास कमी करण्यासाठी धोरणात्मक निर्णय, मार्गदर्शक तत्त्वे किंवा निर्बंध यांचे पालन न करणे आणि त्यांचे कल्याण सुनिश्चित न करणे आणि अशा बालकांना दिलासा न देणे.

ड) बालकाच्या अधिकारात किंवा इतर कोणत्याही गोष्टीच्या वाढीसाठी उपरोक्त कार्यात प्रासंगिक आवश्यक वाटत असणारी इतर कार्ये.

२) सर्व अर्ज, सचिव, महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण आयोग, तिसरा मजला जी.टी.एस. बिल्डिंग, सर पोचखानवाला रोड, वरळी, मुंबई ४०००३० यांना संबोधित केले पाहिजे.

३) प्रत्येक अर्जावर नाव, वर्णन, अर्जदार आणि प्रतिवादी यांच्या संपूर्ण पत्रव्यवहाराचा पत्ता निश्चित केला जाईल. हे फुलस्केप (विहीत आकाराचे कागद) कागदावर दुप्पट जागा सोडून टंकलिखित केले जावे आणि योग्य क्रमांकित परिच्छेदानुसार, सर्व वस्तुस्थिती कारणास्तव आणि सुटकेचा दावा केला गेला असेल ते कालक्रमानुसार पुढे मांडले जातील आणि अर्जदार किंवा त्याच्या वकीलाव्दारे स्वाक्षरी केली जाईल.

४) अर्जाच्या सहा प्रती दाखल केल्या पाहिजेत आणि त्यासह अर्जाच्या बरोबर असलेल्या त्या कागदपत्रांच्या प्रमाणित प्रती सोबत असतील, अर्जाच्या विधिवत साक्षांकित प्रतिज्ञापत्रानुसार ज्याचे समर्थन केले जाईल. अर्जाची सर्व पाने क्रमांकित केली जातील.

५) अर्जाची प्रत अर्जदार सर्व प्रतिवादींना पाठवेल आणि टपाल किंवा कुरिअरची पुराव्याची पावतीची छायाचित्र प्रत अर्जासोबत दाखल केली जाईल.

६) प्रत्येक अर्जास घटनाक्रम (INDEX) असेल.

७) अर्ज मिळाल्यानंतर वकीलामार्फत, केंद्र शासन, राज्य शासन, अन्य कोणताही अधिकार, इलेक्ट्रॉनिक माध्यम किंवा इतर कोणत्याही माध्यमातून पक्षकारांना सुनावणीची नोटीस पाठवण्यात येईल. नोटीसीमध्ये तारीख व आयोगासमोर सुनावणीचे ठिकाण कळवण्यात येईल.

८) जेथे समान विषयाकरीता असे पुष्कळ अर्ज प्राप्त झाले आहेत ज्यात सार्वजनिक विषय एकच उपस्थित केला गेला आहे आणि तत्सम विषय मागितले गेले आहेत, आयोग पक्षकारांना वर्तमानपत्रात जाहिरातीव्दारे सार्वजनिक नोटीस बजावू शकतो. अशा प्रकरणांमध्ये अशा नोटीसच्या प्रकाशनाचा खर्च कोण उचलेल हे आयोग निश्चित करू शकेल.

९) प्रतिवादीला (अर्जदाराच्या आगाऊ प्रती दिल्याचा पुरावा असलेले) प्रति-प्रतिज्ञापत्र (उत्तर) च्या स्वरूपात अर्जावर लेखी आक्षेप नोंदविण्यास स्वातंत्र्य असेल,प्रतिज्ञापत्रात परिच्छेदानुसार गुणवत्तेवर उत्तर दिले जाईल आणि कोणतीही सामान्य उत्तरे किंवा नकार विचारात धरले जाणार नाहीत. जर प्रतिवादी हे केंद्र शासन, राज्य शासन, शासकीय उपक्रम किंवा केंद्र / राज्य शासनाच्या मालकीचे, व्यवस्थापित किंवा नियंत्रित असलेल्या कोणत्याही प्राधिकरणाचे कार्यालय असेल तर अशा प्रति - प्रतिज्ञापत्रात, प्राधिकरण किंवा उपक्रम विभाग प्रमुखांच्या स्वाक्षरी असतील.

१०) आयोगाला खालील अधिकार असतील -

अ. कोणत्याही व्यक्तीकडून किंवा केंद्र सरकारकडून किंवा राज्यातील किंवा अन्य अधिका-यांकडून कोणत्याही कागदपत्रे मागवणे.

ब. कोणत्याही व्यक्तीला साक्ष देण्याकरिता/पुरावा सादर करण्याकरिता हजर राहण्यासाठी फर्मावणे आणि अशा व्यक्तीकडून एकतर शपथेवर (प्रतिज्ञापत्रावर) किंवा अन्य पुरावे मिळवणे.

क. त्याच्या कार्यासंदर्भात आवश्यक असलेल्या व्यक्तीची (अधिकारी)/ अधिकाऱ्यांची उपस्थिती/ मदत घेणे.

११) किमान दोन सदस्यांचा समावेश असलेली संस्था अर्ज ऐकण्यास आणि आदेश देण्यास सक्षम असेल.

१२) आयोग, आवश्यकतेनुसार, क्षेत्रीय भेटी घेईल, आयोगास योग्य वाटेल असे एक किंवा अधिक सदस्यांव्दारे किंवा विशेष आमंत्रित व्यक्तीसोबत किंवा केंद्र शासन,/ राज्य शासनाचे अधिकारी, स्वयंसेवी संस्था, संस्था आणि तज्ञ यांच्यामार्फत अधिकारी आणि स्वयंसेवी संस्थासमवेत सार्वजनिक सुनावणी घेईल.

१३) अशा प्रकरणांमध्ये शक्य होईल असा अंतरिम आदेश आयोग देऊ शकेल; अंतरिम आदेश जारी झाल्यापासून शक्यतो ९० दिवसांच्या आत अंतिम आदेश देईल.

१४) पक्षकारांना सुनावणीची संधी दिल्यानंतर आयोग लेखी आदेश पाठवेल, त्याच्या प्रती संबंधित पक्षकारांना पाठवल्या जातील.

१५) समितीव्दारे पारित केलेले सर्व आदेश सचिवाव्दारे प्रमाणित केले जातील आणि त्यावर आयोगाचा शिक्का राहील.

तपासणी केलेल्या तक्रारी आणि केलेल्या चौकशी

आयोगाला सन २०१७-२०१८ मध्ये एकूण ११८ नवीन खटले प्राप्त झाले. बाल हक्क संरक्षण अधिनियम, बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम अंतर्गत तक्रारी प्राप्त झाल्या. आयोगाने वर्षभरात एकूण ३३ प्रकरणे निकाली काढली. त्यापैकी आयोगाने पुढील प्रकरणांमध्ये शिफारसी केलेले आहेत आणि उर्वरित प्रकरणांमध्ये संबंधित अधिकाऱ्यांना निर्णय घेऊन कारवाई करण्याचे निर्देश दिले.

बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम २००५ नुसार आयोगाने केलेल्या शिफारशी

१) (प्रकरण क्र .१२०/२०१७-२०१८)

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगास, यापुढे "आयोग" म्हणून संबोधन केले आहे., दिनांक १७ जून २०१७ रोजी एक स्वाक्षरी न केलेले पत्र प्राप्त झाले. त्यामध्ये आर.बी.के. स्कूल व त्यांच्या अधिकाऱ्यां विरोधात विविध मुद्द्यांचा आरोप करून फक्त तक्रारदाराचे नाव नमूद केले होते. तक्रारदाराची मुलगी आरबीके शाळेची विद्यार्थीनी होती आणि तक्रारदार पालक शिक्षक संघटनेचे सदस्य असल्याचे या पत्रामधील माहितीवरून स्पष्ट होते. तक्रारदाराच्या मुलीस दिनांक ५ जून, २०१७ रोजी दुपारी १२.४५ ते ३.०० वाजेपर्यंत शाळेच्या अधिकाऱ्यानी बंदिस्त केले होते. मुलीला परत वर्गात न घेता एक पत्र तयार करुन मुलीच्या बॅगमध्ये ठेवली. तिच्या आईला शाळेतून फोन आला की पत्र बॅगमध्ये ठेवलेले आहे ते पत्र वाचून संपर्क करावा. पुढे, दिनांक ६ जून २०१७ रोजी तक्रारदाराची मुलगी शाळेत गेली आणि तिला शाळेने एकटे ठेवले आणि तिला अर्ध्या दिवसासाठी लायब्ररीच्या खोलीत बसणे भाग पाडले. दिनांक ७ जून २०१८ रोजी मुलीबरोबर तीच पुनरावृत्ती झाली. मुलीला परत नेण्यासाठी शाळेतून फोन आला म्हणून तक्रारदाराने शाळेविरोधात पोलिसात तक्रार दाखल केली. तक्रारदाराने शिक्षण अधिकारी, पोलीस अधिकारी, आयोग अशा विविध ठिकाणी तक्रारी केल्या आहेत. पुढे तक्रारकर्त्याने आयोगाला विनंती केली की, मुलीला न्याय मिळावा आणि आरबीके शाळेमध्ये शिक्षण पूर्ण व्हावे. तक्रार मिळाल्यानंतर आयोगाने दिनांक ६/७/२०१७ रोजी शिक्षण अधिकाऱ्यांकडून अहवाल मागविला आणि त्याची प्रत शाळा व इतरांना पाठविली. तक्रारदाराच्या मुलीचे शिक्षणात अडथळा येऊ नये तसेच तिला शिक्षणापासून वंचित ठेवू नये याची काळजी घ्यावी, असे निर्देशही आयोगाच्यावतीने शिक्षण अधिकाऱ्यांना दिले. त्यानुसार आयोगाने शिक्षणाधिकाऱ्यांना या प्रकरणाची चौकशी करून अहवाल आयोगाकडे सादर करण्याचे निर्देश जारी केले. शिक्षण विभागाकडून आयोगाला कोणतेही उत्तर आले नाही. तथापि, दिनांक १० जुलै, २०१७ रोजी शाळेकडून उत्तर प्राप्त झाले. शाळेने तक्रारीतील माहितीवर आपले उत्तर सादर केले आणि तक्रारदाराने केलेले सर्व आरोप फेटाळून लावले आणि तक्रारदाराविरुध्द आरोप केले की तक्रारदार एक गैरवर्तन करणारी व्यक्ती आहे

आणि शाळेची प्रतिमा खराब करण्यासाठी विविध संस्थाना पत्र पाठविण्याची त्यांना सवय आहे. शाळेने दाखल केलेल्या उत्तरात सविस्तर माहिती देण्यात आला आहे.

सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, पक्षकारांचे निवेदन विचारात घेऊन आयोगाच्या शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत.

१. शाळेतील अधिकाऱ्याना शाळेचे शुल्क भरण्याच्या अधीन राहून तक्रारदाराच्या मुलांना शाळेत प्रवेश देण्यास पुन्हा परवानगी देण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत.

२. राज्य शासनाला, पोलीस विभागातील पीआाय हून अधिक दर्जाच्या अधिकारी, शिक्षण विभागातील शिक्षणाधिकारी व जिल्हा बाल संरक्षण अधिकारी यांच्या समवेत समिती स्थापन करण्याचे निर्देश दिले आहेत ज्यात प्रतिवादी शाळा आणि त्यांचे अधिकारी व विश्वस्त ह्यांनी तक्रारदाराच्या मुलीबाबत केलेल्या छळाबाबत आणि तक्रारदाराच्या मुलीबाबत सूड बुध्दीने केलेल्या कृतीमुळे तक्रारदाराच्या मुलाला शाळेतून काढून टाकणे बाबत चौकशी करावी.

३. शाळा चालविण्यासाठी राज्य सरकारने जमीन, कर, वीज इत्यादी बाबतीत शाळेने काही फायदा घेतला आहे की कसेयाची चौकशी करण्याचे निर्देश राज्य सरकारला दिले आहेत. जर शाळेने त्याचा लाभ घेतला असेल तर ही बाब फीच्या रचनेचा निर्णय घेणाऱ्या सक्षम अधिकाऱ्या समोर ठेवली जाईल जेणेकरून या शाळेत त्यांचे शिक्षण सुरू ठेवण्यात मुलांना आर्थिक अडचणीचा सामना करावा लागू नये.

४. जर पथकाच्या अहवालात असे दिसून आले की, त्या काळात मुलांच्या हक्कांचे उल्लंघन केले गेले असेल तर शाळेच्या अधिकाऱ्यांवर आणि विश्वस्तांवर कायद्याच्या कक्षेत कठोर कारवाई सुरू केली जाऊ शकते.

५. आयोगाच्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध आरोप लावल्याबद्दल तक्रारदाराविरूद्ध कायद्या अंतर्गत कारणे दाखवा नोटीस बजावणे.

२) **<u>(प्रकरण क्र .१३८/२०१७-२०१८)</u>**

हे प्रकरण महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण आयोगाच्या समोर शाळेचे मुख्याध्यापक, शाळेचे विश्वस्त आणि ICSE-Indian Certificate of Secondary Education मंडळाचे उपसचिव यांच्या विरोधात तक्रार दाखल करण्याव्दारे समोर आले. तक्रारदाराने असा आरोप केला होता की त्यांचा मुलगा त्याच शाळेच्या ९ व्या वर्गात शिकत आहे. तक्रारदाराच्या मुलाला प्ले ग्रुपपासून त्याच शाळेचा विद्यार्थी असूनही दहावीत प्रवेश नाकारला होता.

तक्रारदाराचा मुलगा सौम्य ऑटिझम स्पेक्ट्रमने ग्रस्त आहे आणि त्याच्या प्रकृतीबाबत मुंबईच्या सायन, एलटीएमजी रुग्णालयाच्या डॉक्टरांकडून विविध शिफारसी प्राप्त झाल्या आहेत. डॉक्टरांनी सुचवले की जेव्हा तक्रारदाराचा मुलगा शाळेत परीक्षा देतो तेव्हा काही वेगळे मानके (पॅरामीटर्स) विचारात घ्याव्यात जसे की शब्दलेखन त्रृटी आढळल्यास दंड न देणे, उत्तरपत्रिका

पूर्ण करण्यासाठी वेळ वाढविणे इ. वैद्यकीय अहवालाची प्रत तक्रारीसह ठेवली गेली आहे. तक्रारदाराच्या मुलाने जेव्हा इयत्ता नववीची परीक्षा दिली तेव्हा त्या घटना घडल्या आहेत, असे तक्रारीत म्हटले आहे. त्याने दिनांक १ मार्च ते दिनांक १४ मार्च २०१७ पर्यंत परीक्षा दिली.

दिनांक २३ मार्च, २०१७ रोजी शाळेतील अधिकाऱ्यांनी तक्रारदारास शाळेत बोलविले होते आणि तिच्या मुलाने ९ वी मध्ये शैक्षणिक क्षेत्रात चांगले प्रदर्शन केले नसल्याचे तिला शाळा अधिकाऱ्यांकडून सांगण्यात आले. हे ऐकून, अर्जदाराने शाळेला प्रगती अहवालासाठी विनंती केली परंतु तक्रारदाराच्या मुलाच्या प्रगती अहवालाचा तपशील देण्यास शाळा अपयशी ठरली. त्याऐवजी शाळेने शाब्दिक स्पष्टीकरण दिले आणि तिच्या मुलाला National Institute of Open Schooling बोर्डामध्ये दाखल करण्यास सांगितले आणि तक्रारदाराच्या मुलाची पुन्हा परीक्षा घेण्यास सांगितले. चर्चेनुसार दिनांक १५ एप्रिल ते १९ एप्रिल, २०१७ या कालावधीत पुन्हा परीक्षा घेण्यात आली. पुर्नचाचणीच्या वेळी तक्रारदाराच्या मुलाचा शाळेतून मानसिक छळ केला असल्याचा आरोप फिर्यादीकडून करण्यात आला. शाळेच्या विश्वस्तांनी माहिती दिली की तक्रारदाराचा मुलगा पुर्नचाचणीमध्ये चांगले गुण मिळविण्यात अपयशी ठरला आहे आणि म्हणूनच त्याला इयत्ता ९ वी मध्ये पुन्हा बसावे लागले.

पुढे असा आरोप केला की प्रतिवादींनी परीक्षा व पुनर्चाचणी डॉक्टरांनी सुचविलेल्या मापदंडांनुसार घेतलेली नव्हती. तक्रारदाराकडून वारंवार विनंती करूनही प्रतिवादींनी प्रगती अहवाल देण्यास नकार दिला. तक्रारीतील माहितीनुसार प्रतिवादींनी केलेली कृत्ये मा. सर्वोच्च न्यायालय आणि मा. मुंबई उच्च न्यायालयाच्या आदेशाच्या विरोधात आहेत. तक्रारदाराने दहावीच्या प्रवेशासाठी शाळेला रुपये ६८,३८९/- ची फी देखील भरली. या संदर्भात तक्रारदाराने तिच्या वकीलामार्फत कायदेशीर नोटीस पाठविली आणि मा. मंत्री महाराष्ट्र राज्य व इतर मान्यवरांना हा प्रश्न सोडविण्यासाठी विनंती केली. तक्रारदाराच्या प्रश्नावर विचार करण्याचे आश्वासन तक्रारदाराला मा. मंत्र्यांनी दिले; अद्याप तक्रारदाराच्या मुलाला इयत्ता दहावीत प्रवेश देण्यासंबंधी प्रतिवादी कडून काहीच पावले उचलली नाहीत. अशा प्रकारे तक्रारदाराला न्याय मिळविण्यात अपयशी ठरले आणि तो कमीशनसमोर हजर झाले आणि विनंती केली :-

अ. सन्माननीय आयोगाला प्रतिवादी क्रमांक १ आणि प्रतिवादी क्रमांक २ ला आदेश देऊन तक्रारदाराच्या मुलास इयत्ता १० वी मध्ये प्रवेश देण्यासंदर्भात निर्देश देण्यात यावेत.

ब. हा सन्माननीय आयोगाने प्रतिवादी क्रमांक १ आणि प्रतिवादी क्रमांक २ ह्यांना निर्देश द्यावेत की, दिनांक १ मार्च, २०१७ ते दिनांक १४ मार्च, २०१७ या कालावधीत घेण्यात आलेल्या नववीच्या परीक्षेच्या तक्रारदाराच्या मुलाच्या प्रगती अहवालाची प्रत लगेच सादर करावी.

क. अशा प्रकारे सन्माननीय आयोगाने आदेश द्यावेत.

ड. प्रतिवादी क्रमांक १ आणि प्रतिवादी क्रमांक २ ह्यांनी तक्रारदाराच्या मुलास १० वीच्या परीक्षेस आय.सी.एस.सी बोर्ड चे परिक्षेस बसण्यास आणि यासाठी त्याला संबंधित सर्व अभ्यास सामग्री पुरवावी जेणेकरून १० वीच्या परीक्षेस बसता येईल, असे आदेश आयोगाने द्यावेत.

इ. या अर्जाची सुनावणी आणि अंतिम निर्णय होईपर्यंत आयोगाने आदेश पारित करून प्रतिवादी क्रमांक २ शाळेच्या दहावीच्या वर्गात प्रवेश करण्यास मुलाला परवानगी द्यावी.
ई. वरील प्रार्थना अंतरिम कलम (सी) प्रमाणे घ्यावी.
उ. तक्रारदारांच्या मुलाच्या खटल्यात योग्य अंतरिम निर्देश देऊन त्यास न्याय मिळवून द्यावा.

याबाबत आयोगाने दखल घेतली आणि दोन्ही पक्षांना नोटीस बजावत पक्षांना बोलावून चौकशी करण्यासाठी सुनवाणी आयोजित केली. सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, पक्षकारांचे निवेदन विचारात घेऊन आयोगाची शिफारस खालीलप्रमाणे आहे -

१. २०१८ मध्ये होणाऱ्या इयत्ता दहावीच्या परीक्षेस मुलाला बसण्याची परवानगी दिली जावी. आय.सी.एस.सी बोर्डाने ज्या मुलांना विशेष काळजी व संरक्षणाची गरज आहे आणि अपंग प्रवर्गात मोडतात अशा मुलांच्या बाबतीत नियमांमध्ये बदल करावेत.

३) **(प्रकरण क्र .६२/२०१५-२०१६)**

हे प्रकरण आयोगासमोर भारत सरकारकडून प्राप्त झालेल्या पत्राच्या आधारे महिला व बालविकास विभागाच्या प्रधान सचिवांना उद्देशून देण्यात आले असून, X नावाच्या मुलाशी संबंधित प्रकरणाची दखल घ्यावी, अशी विनंती केली. राज्य शासनाने मुलाच्या फिर्यादी वडीलांनी सादर केलेल्या सर्व कागदपत्रांसह ही बाब आयोगाकडे पाठविली. या प्रकरणातील माहितीवरून असे आढळले आहे की, फिर्यादी आणि त्याची पत्नी विभक्त राहत आहेत आणि वांद्रे फॅमिली कोर्टात घटस्फोटाची प्रक्रिया सुरू आहे. मुलाचा ताबा फिर्यादीच्या पत्नीकडे आहे, जिच्या विरोधात घटस्फोटाची कारवाई सुरू आहे. तक्रारीत असा आरोप केला जातो की, तक्रारदाराची पत्नी नोकरी करत असल्यामुळे पत्नीने आपल्या मुलाला आपल्या आईवडीलांच्या ताब्यात ठेवले आहे आणि परिणामी तिच्या पालकांनी मुलाचे शारीरिक आणि मानसिक शोषण केले. फिर्यादीने तक्रारीत नमूद केले आहे की, पत्नीच्या पालकांनी दिनांक २३/१२/२०१५ रोजी मुलाला मारहाण केली आहे. ह्या घटनेची छायाचित्रे तक्रारीसह जोडली गेली आहेत, ज्यामध्ये मुलाची प्रकृती ठीक दिसत नाही. घटनेनंतर मुलाला रुग्णालयात दाखल करण्यात आले. डॉक्टरांनी पाहिले की, मुलाला मानसिक ताणतणाव आहे आणि मानसोपचारतज्ज्ञां मार्फत उपचार करणे आवश्यक आहे. आयोगाने या प्रकरणाची दखल घेतली, पक्षांना नोटीसा बजावल्या आणि तक्रारदाराला तक्रारीत नमूद केल्याप्रमाणे लेखी तक्रार नोंदवण्यास सांगितले. तक्रारदारानेही याप्रमाणे याचिका दाखल केली होती. तक्रारदाराने आयोगाला आवश्यक त्या उपाययोजना करुन मुलाची सुरक्षा व सुरक्षितता सुनिश्चित करण्याची विनंती केली आहे तसेच तक्रारदाराला मुलाचा ताबा देण्याची विनंती केली आहे. कौटुंबिक कोर्टाच्या प्रधान न्यायाधीशांनी कार्यकारी आदेश दिनांक १९/८/२०१६ रोजी जारी केले. तक्रारदारास अल्पवयीन मुलीचा कायमस्वरूपी ताबा देण्यात आल्याचा मुख्य न्यायाधीशाचा

आदेश आहे. प्रतिवादी म्हणजेच मुलाच्या आईला मुलाचा ताबा तक्रारदाराकडे देण्याचे निर्देश दिले आहेत.प्रतिवादी आईला काही अटींसह भेटीचा अधिकार मंजूर केला गेला आहे.

सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, पक्षकारांचे निवेदन उपस्थित मुद्दे विचारात घेऊन आयोगाच्या शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेतः

हे प्रकरण अपीलीय न्यायालयात असल्यास जिल्हा बाल संरक्षण पथक (District Children Protection Unit) चा अहवाल कौटुंबिक न्यायालयात किंवा अपील न्यायालयासमोर ठेवला जाऊ शकते.जर कायद्याप्रमाणे गरज असेल तरजिल्हा बाल संरक्षण पथक (District Children Protection Unit) च्या अहवालाच्या आधारावर माननीय कौटुंबिक न्यायालय (फॅमिली कोर्ट) ह्या बाबतीत पुन्हा लक्ष घालू शकते आणि जर अन्यथा अपिलीय न्यायालयासमोर अहवाल सादर करावा.

४) **(प्रकरण क्र .१०८/२०१६-२०१७)**

ही बाब आयोगासमोर “सेव्हन स्क्वेअर अकॅडमी”, ह्यांच्या प्राचार्य, शिक्षक आणि विश्वस्त यांच्याविरोधात आहे; ज्यामध्ये तक्रारदाराच्या मुलाने इयत्ता पहिलीच्या या शाळेत प्रवेश घेतला आणि इयत्ता पहिली ते सहावी मध्ये उत्कृष्ट श्रेणीसह उत्तीर्ण होऊन सातवी इयत्तेत दाखल झाला. दिनांक ६/४/२०१५ रोजी तक्रारदाराने रुपये ५६,५००/- शाळेची फी भरली. परंतु, दिनांक ११/१२/२०१५ रोजी शाळेने शाळा सोडल्याचा दाखला दिला आणि तक्रारदाराच्या निवासी पत्त्यावर पाठविला. फिर्यादी शहरात नसल्याने आणि परत आल्यानंतर तिला तिच्या बहिणीकडून ही घटना समजली. तिने कधीही आपल्या मुलासाठी शाळेतून शाळा सोडल्याचा दाखला मागितला नाही म्हणून तक्रारदाराला धक्का बसला. त्यानंतर तक्रारदाराने लेखी याचिका दाखल करून मा.उच्च न्यायालय, मुंबई येथे याचिका दाखल केली. दिनांक ८/१/२०१६ रोजी मा. उच्च न्यायालयाने शाळेविरूद्ध आदेश दिला.

आयोगाने ह्या बाबत दखल घेतली आणि दिनांक २/९/२०१६ रोजी सुनावणीसाठी पक्षांना नोटीसा बजावल्या. फिर्यादी वकीलांसमवेत आयोगा समोर हजर झाले आणि मा. उच्च न्यायालयाने रिट याचिका क्रमांक २५/२०१६ मध्ये दिलेला आदेश आणि त्यानंतर अवमान प्रकरणातील आगेशासह सादर केले. मा. उच्च न्यायालयाने हा विषय निकाली काढला आहे का, मग हा विषय आयोगासमोर कशासाठी आणला आहे, असा सवाल आयोगाने केला. वकीलाने कारण स्पष्ट करूनसीआरसी कायद्यांतर्गत तिच्या याचिकेची परवानगी देण्याची विनंती केली. प्रतिवादी यांनी कबूल केले आहे की त्यांनी मा. उच्च न्यायालयाने दिलेल्या आदेशाचे पालन केले आहे. सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, पक्षकारांचे निवेदन विचारात घेऊन आयोगाच्या शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेतः

१. स्थानिक प्राधिकरण अर्थात शालेय शिक्षण विभागाला या प्रकरणाची चौकशी करून शारीरिक शिक्षेच्या मुद्द्यांबाबतचा अहवाल सादर करण्याचे निर्देश देण्यात येत आहेत.

५. <u>प्रकरण क्रमांक २४८/२०१६-१७</u>

हे प्रकरण महापालिका समितीने दिलेल्या आदेशाविरूद्ध, प्रतिवादी क्रमांक १ च्या मुलास शाळेत प्रवेश देण्याच्या निर्देशाबद्दल नागपूर येथील शाळेने दाखल केले आहे. शाळाने दाखल केलेल्या अपीलात सादर केले आहे की प्रतिवादी क्र. १ च्या मुलाला त्याच्या उत्पन्नाच्या आधारे शिक्षण हक्क अधिनियम २,०००/- च्या मोफत शिक्षण योजनेत प्रवेश देण्यात आला. तथापि, प्रतिवादी क्रमांक १ ने दाखल केलेल्या एका अर्जात उत्पन्नाची रक्कम रु.८०,०००/- प्रतिवर्ष तर दुसऱ्या अर्जात महिन्याचा मासिक उत्पन्न रु. २०,०००/- दाखविला आहे. सर्वसाधारण प्रवर्गा अंतर्गत अर्ज घेताना प्रतिवादी क्रमांक १ चे उत्पन्न १ लाखाहून अधिक उत्पन्न नमूद केले आहे आणि राखीव प्रवर्गाअंतर्गत उत्पन्न रू. ८०,०००/- वार्षिक नमूद केले आहे. म्हणून, शाळेने प्रतिवादी क्र. १ च्या मुलाचा अर्ज फेटाळला. प्रतिवादी क्रमांक १ जेव्हा महानगरपालिका समितीकडे विनंती केली तेव्हा त्यांनी विचार न करता निर्णय दिला आहे आणि नागपूरच्या शाळेला मोफत शिक्षण योजनेंतर्गत प्रतिवादी क्र १ च्या मुलास प्रवेश देण्याचे निर्देश दिले. नागपूर शाळेने प्रतिवादी क्रमांक १ ने ह्या बाबतीत नमूद केल्यानुसार अर्ज नाकारला आहे. आणि अशा प्रकारे महानगरपालिका समितीने दिलेले दिनांक ३०/८/२०१६ रोजी चा आदेश रद्द करण्याची विनंती आयोगास केली व दिनांक ३०/८/२०१६ रोजी स्थगित करावा, अशी विनंती केली.

वरील सर्व परिच्छेद आणि सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, पक्षकारांचे निवेदन विचारात घेऊन आयोगाच्या शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत:

१. अपील नाकारण्यात आले आहे.

२. प्रतिवादी क्रमांक २ यांनी केलेले आदेश कायम करण्यात येत आहे आणि त्यांना सूचित करण्यात येत आहे की, त्यांनी प्रतिवादी क्रमांक १ च्या अर्जदार यांचे मुलाला शाळेत देण्याची खात्री करावी.

<u>६. प्रकरण क्रमांक ९२/२०१७-१८</u>

ही बाब आयोगासमोर तक्रारदाराने दाखल केली आहे, जी प्रतिवादी क्रमांक ४ म्हणजे X ची कायदेशीररित्या विवाहित पत्नी आहे आणि प्रतिवादी क्रमांक ५ ची सून आहे आणि तिला १४ आणि ५ वर्षाच्या दोन मुली आहेत. तिच्या मुलींच्या हक्कांचा मुद्दा उपस्थित करण्यासाठी आणि पतीने केलेल्या चुकीच्या वागणुकीमुळे झालेला त्रास जसे की मुलगा होण्यास जबरदस्ती गर्भपात करण्यास भाग पाडणे आणि शारीरिक आणि मानसिक छळ करणे. मुलगा न झाल्याने प्रतिवादी क्र.४ आणि ५ यांनी दोन्ही मुलगा होण्याची हमी आहे असे एक ठिकाण आहे असे सांगून तिच्यावर सरोगसीसाठी दबाव आणत आहे. त्या अनुषंगाने प्रतिवादी क्रमांक ४ तिच्यासोबत रूग्णालयात गेली आणि डॉक्टर अर्थात प्रतिवादी क्रमांक २ यांना भेटायला गेली तेथे त्यांना एक वार्डबॉय भेटला आणि चर्चेमध्ये मोठ्या रक्कमेच्या बदल्यात मुलगा होण्याची

हमी दिली. चर्चेनंतर फिर्यादी डॉक्टरांना म्हणजे प्रतिवादी क्रमांक २, ह्यांना भेटायला गेली त्यांनी शेवटच्या प्रसुतीनंतर तीन गर्भपात झाले आहेत असे करारामध्ये नमूद करण्याचा सल्ला दिला होता. थोड्या वेळासाठी प्रतीक्षा केल्यानंतर तक्रारदार सोनोग्राफीसाठी गेले आणि प्रतिवादी क्रमांक २ यांनी त्यांची तपासणी केली व त्या वेळी उपस्थित परिचारिकेला तक्रारकर्त्याचे गर्भाशयाचे वय आणि आकार लक्षात घेऊन हार्मोनल बदलांच्या उच्च डोसची प्रिस्क्रिप्शन दिली. प्रतिवादी क्रमांक ४ ला रक्तातील साखरेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व अपेक्षित परिणामासाठी वॉर्ड बॉयच्या संपर्कात राहण्याची सूचनाही देण्यात आली. रुग्णालयातून बाहेर आल्यानंतर तक्रारदाराने मुलगा होण्यासाठी सरोगसीस जाण्यास नकार दर्शविला. म्हणून तिला प्रतिवादी क्रमांक ४ ने धमकावले आणि हा मुद्दा कोणालाही सांगू नये असा इशारा दिला, पण धीराने फिर्यादीने तिच्या बहिणीशी या विषयावर चर्चा केली आणि सरोगसीचा विरोध केला. नंतर तिच्यावर प्रतिवादी क्रमांक ४ ने घटस्फोटाच्या कारवाईस प्रारंभ करण्यासाठी दबाव आणला आणि नियमित छळ केल्यानंतर फिर्यादी आणि प्रतिवादी क्रमांक ४ मध्ये भांडणे सुरू झाली. प्रतिवादी क्र. ४ व ५ चा मानसिक आणि शारीरिक छळ सहन न झाल्याने फिर्यादीने मुलुंड पोलीस स्टेशन गाठले आणि प्रथम माहिती अहवाल (FIR) दिनांक २८/०९/२०१६ रोजी दाखल केली आणि दिनांक २७/१०/२०१६ रोजी तिचे निवेदन नोंदविण्यात आले, परंतु पोलिसांनी प्रतिवादी क्रमांक २ आणि ३ आणि अज्ञात डॉक्टर आणि वार्ड बॉयवरील आरोपांच्या मुद्द्यावर निवेदनात समावेश केला नाही. प्रतिवादी क्रमांक ६ अर्थात पोलीस स्टेशन प्रभारी अधिकारी यांनी तक्रारदारास पोलिसांनी नमूद केलेल्या निवेदनाचा कागदपत्रांवर स्वाक्षरी करण्यास पटवून दिले आणि बाकीचे नंतर जोडले जाईल असे सांगितले. पुढे प्रतिवादी क्रमांक ६ ने तक्रारदाराला सांगितले की सर्वोच्च न्यायालयातील आदेशानुसार हे कौटुंबिक वादाचे स्वरुप असल्याने हा निर्णय घेऊन कारवाई करता येणार नाही. परंतु काही काळानंतर तक्रारदाराला प्रथम माहिती अहवाल (FIR) ची प्रत घेण्यासाठी प्रतिवादी क्रमांक ६ ने फोन करून पोलीस स्टेशन येथे येण्यास सांगितले. तक्रारदार एका वकीलासमवेत आली आणि भारतीय दंड संहितेचेभारतीय दंड संहिता (Indian Penal Code) कलम ४९८(A), ३४, ३२३, ५०४, ५०६ लागू केले असल्याचे आणि प्रतिवादी क्रमांक १, २ आणि ३ ह्यांच्या संबंधित बाकीचे कलम आणि इतर कायदे लागू केले नसल्याची माहिती पाहिल्यानंतर आश्चर्यचकित झाली. तक्रारदाराला पोलीस अधिकाऱ्याने वाईट वागणूक दिली आणि प्रतिवादी क्रमांक ४ ला चांगली वागणूक दिली. प्रतिवादी क्रमांक ६ ने चूकीची माहिती देण्याचा मुद्दाही उपस्थित केला आहे. शेवटी माहितीच्या अधिकाराचा हक्क (Right to Information) च्या तरतुदीची विनंती करुन सरोगेट आई, सरोगेट मूल, या समस्ये संदर्भातील प्रतिवादी क्रमांक ४ आणि सरोगेट आई मधील संबंधित कराराची कागदपत्रे, एकल व्यक्ती असल्याचा दावा केलेले प्रतिवादी क्रमांक ४ चे प्रतिज्ञापत्र, तसेच प्रतिवादी क्रमांक ५ ने दाखल केलेले प्रतिज्ञापत्र प्रतिवादी क्रमांक ४ चा एकल दर्जा दुरुस्त करण्यासाठी आणि तक्रारदारांकडून मिळालेल्या प्रतिवादी क्रमांक २ व ३ च्या साक्षीने आणि तक्रारीच्या प्रतीसह ठेवल्या. हे कागदपत्रांद्वारे उघडकीस आले आहे की सरोगेट आई आणि प्रतिवादी क्रमांक ४ यांच्यामधील करार जोडीदाराच्या संमती विना करण्यात आला होता. म्हणजेच तक्रारदार जी प्रतिवादी क्रमांक ४ ची विवाहित पत्नी आहे आणि

तिला दोन मुली आहेत, तसेच हे ही उघडकीस आले आहे की दोन्ही डॉक्टरांनी म्हणजे प्रतिवादी क्रमांक २ आणि ३ ह्यांनी कागदपत्रे पाहिली आहेत.डॉ. वाय (Y) यांनी दिनांक ०६/०८/२०१४ रोजी डॉ. झेड (Z) यांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्रात ज्यात तिने तक्रारकर्त्याबद्दल तक्रारदार ४ नंबरची पत्नी असल्याचे नमूद आहे, व त्याबद्दल तक्रारदाराने त्याला संदर्भित केले आहे. करारामध्ये सरोगेट आईला दिलेल्या रक्कमेचा उल्लेख केलेला नाही. या कागदपत्रांवर अवलंबून प्रतिवादी क्रमांक २ आणि ३ यांनी सरोगसीची प्रक्रिया सुरू केली. तक्रारदाराने दावा केल्यानुसार दिनांक २०/०९/२०१६ आणि दिनांक १५/०१/२०१६ रोजी सरोगसी कराराच्या अंतिम मुदतीबद्दल आणि रुग्णालयात मुलाच्या अकाली जन्मतारखेची केलेली नोंद, तक्रारदाराने आरोप केले आहे की, व्यवहारामध्ये लबाडी केली असल्याचा आणि गुन्हा केल्याचा, त्यास उत्तेजन दिल्याची शक्यता नाकारता येत नाही. प्रतिवादी क्रमांक ५ ला तक्रारदाराच्या स्थिती विषयी माहिती होती पण तिने हे सत्य उघड केले नाही आणि प्रतिवादी क्रमांक ४ अविवाहित असल्याचे प्रतिज्ञापत्रात नमूद केले आहे आणि म्हणून तक्रारदाराने आरोप केल्यानुसार ती अपराधी आहे. प्रतिवादी क्र. ६ विरुद्ध काही बेकायदेशीर कृती केल्याचे आणि वाईट कायदेशीर कृत्य करण्याचे टाळण्याबाबत मुद्दे उपस्थित केले आहेत. भारतीय वैद्यकीय संशोधन परिषदेने जारी केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या तिसऱ्या प्रकरणातील माहितीनुसार जोडीदाराची संमती अनिवार्य असल्याचा मुद्दा तिने पुढे केला आहे. तक्रारदाराने गर्भपूर्व लिंग निदान चाचणी (Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques) अधिनियमाच्या पोट कलम २ (o), जे लिंग निवडीचा मुद्दा हाताळते, अंतर्गत आरोप केला आहे की प्रतिवादी क्रमांक १ ते ५ हे लैंगिक निवडीच्या कृतीत गुंतलेले आहेत. म्हणूनच प्रतिवादी क्रमांक २ आणि ३ यांनी प्रतिवादी क्रमांक ४ आणि ५ सह केलेली कृत्ये त्या कायद्याच्या तरतूदीप्रमाणे कारवाईस पात्र आहेत. म्हणूनच प्रतिवादी क्रमांक १, २, ३ ची कृती संशयास्पद असल्याचे दिसून येत आहे आणि म्हणूनच प्रतिवादी क्र. १ ते ५ यांच्या कृत्यांमुळे तक्रारदार आणि त्यांची दोन मुली तसेच सरोगेट मुलाला आईच्या प्रेमापासून व काळजीपासून वंचित ठेवण्यात आले आहे. हा अत्यंत क्रूरपणा आहे. म्हणूनच तिने खालील विनंत्या केली आहे :

अ) वर वर्णन केलेल्या कृतींसाठी मुलुंड पोलीस स्टेशनच्या तपास अधिकाऱ्यावर कडक कारवाई करणे.

ब) या प्रकरणाची योग्य चौकशी करण्यासाठी विशेष पथकाची नेमणूक करावी कारण त्यात रोख पैशांचा मोठा व्यवहार आणि महिला आणि मुलांवरील गुन्ह्यांचा समावेश आहे आणि मोठ्यारॅकेटचा यात सहभाग असल्याने संघटित गुन्हा होण्याची शक्यता आहे.

क) X आणि कु. XI यांच्यावर लैंगिक निवडीसाठी, जबरदस्तीने गर्भपात केल्याबद्दल, X ची वैवाहिक स्थिती एकट्या असल्याचे खोटी शपथपत्र देऊन लैंगिक निवडीद्वारे पुरुष मूल मिळविण्याबद्दल योग्य कारवाई करावी.

ड) वर नमूद केल्याप्रमाणे, X हे लैंगिक निवड प्रक्रियेत सहभागी झालेमुळे, प्रतिज्ञापत्रातील मजकूर खोटा आहे हे माहित असतांनाही त्यावर साक्षीदार म्हणून सही केल्याचे आणि

X आणि XI यांनी केलेल्या बेकायदेशीर कृत्यात सहभागी झाल्याने जसलोक हॉस्पिटल डॉ. Y आणि डॉ. - यांचे विरुद्ध योग्य ती कारवाई करण्यात यावी.

इ) संचालक रुग्णालय, डॉ. Y., डॉ. - आणि मिस्टर X यांनी तक्रारदाराला आणि तिच्या दोन मुलींना झालेल्या भरून न काढता येणाऱ्या नुकसानीसाठी संयुक्तपणे किंवा स्वतंत्रपणे १० कोटी रुपयांची भरपाई करावी.

२. रेकॉर्डवरून असे दिसून आले आहे की तक्रारदाराने राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाकडे हा विषय मांडला. राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग यांनी हा विषय आयोगाच्या कार्यक्षेत्रात येत असल्याने आयोगास कार्यवाही सुरू करण्यासाठी संदर्भित केले. तसेच तक्रारदाराने राज्य मानवाधिकार आयोग आणि राज्य महिला आयोगाकडे पत्र पाठवून संपर्क साधला आहे, हे ही दिसून येते.

सर्व बाबी विचारात घेऊन आणि कायद्यांच्या संबंधित तरतूदी, वस्तुस्थिती जाणून घेतल्यानंतर आयोग पुढील शिफारसी प्रस्तावित करीत आहे.

१. भारतीय दंड संहिता (Indian Penal Code) च्या तरतूदीनुसार प्रतिवादी क्रमांक ४ व ५ ह्यांच्यावर वस्तूस्थिती लपविण्यासाठी आणि खोटे प्रतिज्ञापत्र तयार करून सादर करण्यासाठी फौजदारी कारवाई सुरू करावी आणि अतिरिक्त आरोपपत्र दाखल केल्यानंतर प्रतिवादी क्रमांक ४ विरुद्ध बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियम, २०१५ कलम ७५ ची तरतूद लागू करावी. प्रतिवादी क्रमांक ४ यांनी बाल हक्क कायद्यांतर्गत बालकांच्या विकासासाठी देखभाल, शिक्षण, संरक्षण इत्यादी आणि अन्य आवश्यकता याची, दोन्ही अल्पवयीन मुली आणि सरोगेट मुलासाठी तरतूद करण्याची खात्री करावी आणि तसेच पालकांच्या प्रेम व आपुलकीपासून मुले वंचित राहू नये याचीही काळजी घ्यावी.

२. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी आरोग्य, पोलीस विभाग आणि जिल्ह्यात कार्यरत नामांकित बिगर सरकारी संघटना (Non-Government Organisation) चे प्रतिनिधी यांचा बाबींवर समावेश असलेले कार्यदल खालील कार्य करण्यासाठी तयार करणे:

अ. या प्रकरणात Indian Council of Medical Research ने जारी केलेली मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी झाली की नाही हे तपासण्यासाठी प्रतिवादी क्रमांक १, २ व विशेषतः ३ पालन करीत आहेत की नाही आणि राज्यात सर्वसाधारणपणे जेथे या प्रकारच्या क्लिनिक / केंद्रे / रुग्णालये अस्तित्वात आहेत तेथे त्यांचे पालन केले जात आहे की नाही याची खात्री करणे.

ब. सदर प्रकरणात प्रतिवादी क्र. २ व ३ आणि हॉस्पिटलची व राज्यातील अशा प्रकारच्या इतर वैद्यकीय आस्थापनांमध्ये क्लिनिक / सेंटर चालवण्याबाबतची परवानगी, क्लिनिक / सेंटरची नोंदणी, सरोगेट आई व मूल यांचे योगक्षेम बाबतची भूमिका निश्चित करणे.

३. Indian Council of Medical Research ने जारी केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांच्या तरतूदींच्या अंमलबजावणी देखरेखीसाठी आणिक्लिनिक / केंद्रे / रुग्णालये चालविण्याची

नोंदणी व परवानगी यासारख्या इतर बाबींवर देखरेख करण्यासाठी राज्य स्तरावर एक देखरेख कक्ष तयार करणे.

४. सर्व संबंधित म्हणजेच ज्या जोडप्याला मूल हवे आहे ते, सरोगेट आई आणि जोडीदार, बीजदान देणारी किंवा शुक्राणूंची देणगी देणारा (महिला/पुरुष) त्यांनी दवाखाने / केंद्रे / रुग्णालयात नोंदणी करावी.

५. सरोगसी सुरू करण्याची इच्छा असणारे सर्व दवाखाने / केंद्रे / रुग्णालये यांनी शासनाच्या योग्य प्राधिका-यांकडे नोंदणी करावी.

६. सरकार अधिसूचना जारी करुन सक्षम / योग्य प्राधिकरणाची सूचना देईल आणि नोंदणीसाठी प्रक्रिया नमूद करील.

७. कादगपत्रे तपासणी / गृह अभ्यास / कायदेशीर व आर्थिक बाबींची पडताळणी आणि जोडप्यांच्या समुपदेशनासह इतर आवश्यकतांची तपासणी जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी आणि जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांच्या पथकाद्वारे करण्यात येईल आणि हे पथक अहवाल तयार करेल.

८. या पथकाने तयार केलेला अहवाल बाल हक्क आयोग कायद्याच्या कलम २५ अंतर्गत गठीत बाल न्यायालयासमोर सादर केला जाईल.

९. सदर अहवालाच्या आधारे आणि न्यायालयीन प्रक्रियेनंतर बाल न्यायालय सरोगसी प्रक्रिया सुरू करण्याचा आदेश देईल.

१०. क्लिनिक / केंद्रे / रुग्णालये बाल न्यायालयाचे आदेश मिळाल्यानंतर तांत्रिक प्रक्रिया सुरू करतील.

११. विद्यमान Indian Council of Medical Research मार्गदर्शक तत्वांमध्ये विहित केलेल्या उर्वरित तांत्रिक बाबींचे अनुसरण केले जाईल.

१२. सरोगसीसंबंधी कायदा तयार होईपर्यंत या व्यवस्था लागू राहतील.

१३. बाल न्यायालयाचे आदेशाने कोणतीही असमाधानी व्यक्ती बाल न्याय (Juvenile Justice) कायदा २०१५ च्या कलम १०१ च्या उपकलम ५ नुसार माननीय उच्च न्यायालयात अपील दाखल करू शकते.

<u>७. प्रकरण क्र. १२३/२०१७-१८</u>

महाराष्ट्र राज्य बालहक्क संरक्षण आयोगापुढे, “समतोल फाउंडेशन”, यांनी ही तक्रार दाखल केली. त्यांनी आयोगाला ठाणे आणि पुण्यात सुटका केलेल्या मुलांसाठी (मुख्यत्वे रेल्वे प्लॅटफॉर्मवर) निवारा सुरू करण्याची परवानगी देण्यासाठी सरकारला आवश्यक त्या सूचना देण्याची विनंती केली. आयोगाने या प्रकरणाची दखल घेतली आणि सरकारमधील संबंधित अधिकाऱ्यांना नोटिसा बजावल्या.

वरील सर्व परिच्छेद आणि सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, दोन्ही पक्षकारांचे निवेदन विचारात घेता आयोगाचे शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत:

१. खुल्या निवारा गृहात ठेवण्यासाठी गरज असलेल्या मुलांची संख्या जाणण्यासाठी पुणे जिल्हा व इतर शहरांमध्ये अभ्यास करण्याचे व सर्वेक्षण करण्याचे राज्य सरकारला निर्देश देण्यात येत आहेत. आणि त्या आधारावर पुणे आणि इतर जिल्ह्यात आवश्यक असलेल्या निवारा घरांची संख्या निश्चित करणे.
२. निवारा घरे चालविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांकडून जाहिरात देऊन अर्ज मागवण्यापूर्वी , अर्जदारांच्या पात्रतेच्या दृष्टीकोनात तार्किक, वाजवी व परिमाणवाचक निकषांचा उल्लेख सदर जाहिरातीमध्ये नमूद करणे आवश्यक आहे.
३. अर्जाची छाननी करण्याचे निकष, अर्जाची छाननी करण्यासाठी समितीची नेमणूकीचे निकष वगैरे तपशिलाबाबत जाहिरातीत स्पष्टीकरण करणे आवश्यक आहे.
४. शिफारस जारी केल्यापासून १५ दिवसांच्या आत आयोगाच्या वरील परिच्छेद क्र. १, २ आणि ३ मध्ये नमूद केलेल्या तथ्यांचा विचार करून नवीन जाहिरात दिली जाऊ शकते.

<u>८) प्रकरण क्र. १५४/२०१७-२०१८</u>

महाराष्ट्र राज्य बालहक्क संरक्षण आयोगापुढे, “समतोल फाउंडेशन”, ह्यांच्याद्वारे आली. दिनांक ४/११/२०१६ रोजी आयोगाने दिलेल्या आदेशाच्या शिफारशीवर दखल घेण्याबाबत रेल्वे विभाग अपयशी ठरला. असा आरोप करत संघटनेने आयोगाकडे संपर्क साधला; ज्यायोगे आयोगाने रेल्वे प्राधिकरणास संघटनेने इतर राज्यातून आणि राज्यांतून वाहतूक केली जात असलेल्या मुलांची सुटका आणि पुनर्वसन करण्याच्या संस्थेने केलेल्या कामांबाबतच्या विनंतीचा विचार करण्यास निर्देश दिले होते.

१. वरील सर्व परिच्छेद आणि सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, पक्षकारांचे निवेदन विचारात घेऊन आयोगाच्या शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत:
अ) आयोगासमोर उपस्थित न राहिलेल्या आणि आयोगाच्या शिफारशीचे पालन न करणाऱ्या संबंधित अधिकाऱ्याविरूद्ध भारतीय दंड संहितेच्या कलम १७४ आणि १८८ च्या अंतर्गत खटल्याची कार्यवाही करण्यात यावी आणि शिस्तभंगाची कार्यवाही करण्यात यावी .

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ अंतर्गत आयोगाद्वारे केलेल्या शिफारशी

शिक्षण हक्क

१. प्रकरण क्र. २१५/२०१५

श्री. मनीष देसाई यांच्या तर्फे तक्रार करण्यात आली की त्यांचा मुलगा वय १५ वर्षे हा ॲक्टिव्हिटी स्कूलचा विद्यार्थी आहे आणि तो इयत्ता दहावीच्या तुकडी ब मध्ये शिकत आहे. दिनांक २४/१२/२०१५ रोजी शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी मुलाच्या शाळेच्या वेळेमध्ये केस कापण्यास भाग पाडले. केसांची लांबी इतकी लहान केली गेली की मुलाला लाज वाटली ज्यामुळे त्याचा आत्मविश्वास कमी झाला. पूर्वीच खासगी सलूनमध्ये मुलाचे केस कापले असतानाही शिस्तीच्या नावाखाली मुख्याध्यापकांनी केवळ हे चुकीचे कृत्य केले नाही तर, केस कापण्यासाठी १५०/- रुपयांची मागणी ही केली. दिनांक २९/१२/२०१५ रोजी मुख्याध्यापक व सहशिक्षकांनी त्यांच्या इतर विद्यार्थ्यांसमोर विनोद करुन मुलाचा अपमान केला. दिनांक ३०/१२/२०१५ रोजी शाळा अधिकाऱ्यांना १५०/- रुपयांची देय रक्कम देण्यात आली. म्हणूनच शालेय अधिकाऱ्यांनी केलेली कारवाई शारीरिक शिक्षेच्या संदर्भातील तरतूद आकर्षित करते जी बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ च्या अंतर्गत येते आणि राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाने जारी केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांच्या अंतर्गत येते. अशा प्रकारे शाळेचे अधिकारी यांनी केलेली चूक आणि कृती दंडात्मक तरतूदीच्या कक्षेत येते. अशा प्रकारे बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ च्या कलम १७ अंतर्गत शालेय अधिकारी शिक्षेस पात्र आहेत.

सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, पक्षकारांचे निवेदन विचारात घेता आयोगाच्या शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत:

१. शाळेला निर्देश दिले जात आहेत की, कोणतीही शिस्तभंग कार्यवाही करण्यापूर्वी सदर बाब पालक शिक्षक संघटना आणि शाळा व्यवस्थापन समितीसमोर विचारासाठी ठेवण्यात यावी.
२. शाळेला कायद्यानुसार त्यांची मार्गदर्शक तत्त्वे सुधारण्याचे निर्देश देण्यात येत आहेत.
३. भविष्यात अशा घटना टाळण्यासाठी शाळेच्या अधिकाऱ्यांना योग्य ती पावले उचलण्याचे निर्देश दिले आहेत.
४. संबंधित जिल्हा बाल संरक्षण अधिकाऱ्यांना या प्रकरणाची चौकशी करून या प्रकरणाचा अहवाल सादर करण्याचे निर्देश देण्यात येत आहेत.

२. <u>प्रकरण क्र: १६४/१६५/१६६-२०१६-१७</u>

श्री. मोहन शामराव किर्पण (तक्रारदार) यांनी भारतीय विद्या भवन NTPC विद्या मंदिर (प्रतिवादी शाळा), प्रतिवादी शाळेत तक्रारदार यांच्या मुलांच्या प्रवेशासंदर्भातील विविध प्रश्न तक्रारदार यांनी उपस्थित केले. तक्रारीतील मजकुरानुसार तक्रारकर्त्याची मुलांनी प्रतिवादी शाळेत प्रवेश घेतला होता आणि तिथेच शिकत होती. तथापि, मध्येच शैक्षणिक वर्षात, शाळेने फीची मागणी करण्यास सुरूवात केली आणि फी न भरल्यास मुलांना शाळेतून काढून टाकण्याची धमकी दिली आणि असा दावा केला की तक्रारदाराची बाब मुलांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षण हक्क अधिनियमाच्या कक्षेत येत नाही.

तक्रारदार यांनी संयुक्तपणे सदर तक्रार दाखल केली आणि प्रतिवादी शाळेने तक्रारदारांची मुले बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम कायद्यातील तरतूदींनुसार मोफत शिक्षणासाठी पात्र नसल्याने तक्रारदारांना फी भरणे आवश्यक आहे असे सूचित करेपर्यंत घडलेल्या घटनांचा तारीखवार तपशील आयोगासमोर सादर केला. तक्रारकर्त्याने असा दावा केला की त्यांनी शिक्षण अधिकाऱ्यांकडे संपर्क साधला. परंतु, ते तक्रार निवारण्यात अपयशी ठरले म्हणून त्यांनी आयोगाकडे सदर प्रकरण दाखल केले.

सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, पक्षकारांचे निवेदन व उपस्थित मुद्दे विचारात घेता आयोगाच्या शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत:

१. प्रतिवादी शाळेला तक्रारदाराच्या मुलांना शाळेतून काढून टाकले असल्यास पुन्हा प्रवेश देण्यास सूचित करण्यात येते.
२. वंचित वर्ग आणि मोफत योजनेच्या वर्गवारीत तक्रारदाराच्या दाव्याचा विचार करण्याचे निर्देश शाळेला देण्यात येत आहे.
३. शालेय शिक्षण विभागाला तक्रारदारांच्या मुलांना शाळेतून काढल्याबाबत शाळेविरुद्ध नियमांनुसार उचित कारवाई करण्याबाबत सूचित करण्यात येत आहे.

<u>३. प्रकरण क्र: १०३/२०१७-१८, १२६/२०१७-१८</u>

तक्रारदाराने महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क आयोगाकडे, प्रतिवादीने शाळेत प्रवेश नाकारलेल्या त्यांच्या मुलीचा मुद्दा उपस्थित केला. तक्रारदाराने अमरावती येथून महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्ह्यात बदली मिळण्याबाबत त्यांनी अर्ज केला होता. प्रतिवादी क्रमांक १ च्या विरोधात दिलेल्या तक्रारीत असे नमूद केले आहे की प्रतिवादी क्रमांक १ याने शाळेत दि.२०.०६.२०१७ रोजी प्रवेश परीक्षा घेतली होती आणि उर्वरित मुलांसह तक्रारदाराची मुलगी परीक्षेस बसली होती. तक्रारदाराच्या मुलीला परीक्षेची प्रश्नपत्रिका घरी नेण्यास सुद्धा मनाई करण्यात आली. तक्रारदाराची मुलगी आणि उर्वरित लोकांना प्रतिवादी शाळेने दिनांक २३/६/२०१७ रोजी निकाल तपासण्यासाठी कळविले होते. तक्रारदाराच्या मुलीला प्रतिवादी शाळेत प्रवेश देण्यात आला नव्हता. तक्रारदाराचा असा आरोप आहे की, बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम,

२००९ मध्ये उल्लेख केलेल्या तरतूदींचे स्पष्टपणे उल्लंघन करून प्रतिवादी शाळेने घेतलेल्या चाचणी परिक्षेमुळे त्यांच्या मुलीला प्रवेश नाकारला गेला. तक्रारदाराने शाळेत प्रवेश घेण्यासाठी प्रवेश परीक्षा घेतल्याने प्रतिवादी शाळा क्र. १ च्या विरोधात कारवाई करण्यास आयोगासमोर प्रार्थना केली.

सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, पक्षकारांचे निवेदन, उपस्थित मुद्दे विचारात घेता आयोगाच्या शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत:

१. बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम, २००९ च्या कलम १३ (ब) (२) अन्वये सदर बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ च्या तरतूदीचे भंग केल्याबाबत प्रतिवादी क्रमांक १ वर शाळेविरुद्ध कारवाई करण्याबाबत राज्य सरकारला निर्देश देण्यात येत आहेत.
२. तक्रारदाराच्या मुलाला शाळेत प्रवेश मिळाला नसल्यास प्रवेश निश्चित करण्याचे निर्देश शिक्षणाधिकाऱ्यांना देण्यात येत आहेत.

४. **<u>प्रकरण क्रमांक २५५ / २०१६-१७</u>**

५. **प्रकरण क्रमांक ४२ / २०१५-१६**

६. **प्रकरण क्रमांक ४३/ २०१५-१६**

७. **प्रकरण क्रमांक ४४ / २०१५-१६**

८. **प्रकरण क्रमांक १७६**

९. **प्रकरण क्रमांक १७७ / २०१६-१७**

१०. **प्रकरण क्रमांक १७९ / २०१६-१७**

११. **प्रकरण क्रमांक ३१७ / २०१६-१७**

१२. **प्रकरण क्रमांक १५३/ २०१६-१७**

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाकडे बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ अन्वये शाळांमधील राखीव कोट्यातील प्रवेशासंदर्भात वरील तक्रारदारांतर्फे त्यांच्या ३ ते ६ वर्ष वयोगटातील अल्पवयीन मुलांच्या पालकांमार्फत अनेक तक्रारी प्राप्त झाल्या. संबंधित शाळांनी सर्व तक्रारदारास नर्सरी, केजी, प्राथमिक शिक्षणात प्रवेश नाकारला असल्याचा आरोप अर्जदारानी केला. महाराष्ट्र शासन व बृहन्मुंबई महानगरपालिका अंतर्गत शालेय शिक्षण विभागाचे वाटप पत्र असूनही त्यांना विविध कारणांचा उल्लेख करून शाळांकडून प्रवेश नाकारण्यात आला. स्थानिक अधिकारी म्हणून नियुक्त केलेल्या शालेय शिक्षण विभागाच्या

संबंधित अधिकाऱ्याकडे तक्रारकर्त्यांनी संपर्क साधला. तथापि ते कोणताही प्रतिसाद मिळविण्यात अपयशी ठरले. त्यांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी त्यांनी आयोगाकडे संपर्क साधला. प्रकरणांचे स्वरूप वेगवेगळ्या शाळांमध्ये सारखेच आहे आणि बहुतेक प्रकरणांमध्ये शाळा एकच आहे. आयोगाने सदर प्रकरणाची चौकशी सुरु केली आणि त्या अनुषंगाने नोटीसा बजावल्या. आयोगाने सर्व प्रकरणांचा एकत्रितरीत्या विचार केला.

सर्व संबंधित कागदपत्रे, कायदेशीर तरतूदी, तज्ज्ञांची मते, पक्षकारांचे निवेदन व उपस्थित मुद्दे विचारात घेता आयोगाच्या शिफारसी खालीलप्रमाणे आहेत:

१. राज्य शासनाला हा प्रश्न सोडविण्यासाठी आणि मुलांना प्रवेश मंजूर करण्याचे निर्देश दिले आहेत आणि;

   शाळा मुलांना प्रवेश देण्यात अयशस्वी ठरल्यास शाळा चालविण्याचा परवाना मागे घेणे, दंड आकारणे इ. यासह शाळांवर कठोर कारवाई सुरू करावी.

२. एप्रिल २०१४ मध्ये जारी केलेल्या अधिसूचनेमध्ये सुधारणा करणे.

३. जर काही बाबी माननीय उच्च न्यायालयासमोर असतील तर आयोगाच्या शिफारशी उच्च न्यायालयासमोर सादर करण्यात याव्यात.

कार्यशाळा / संमेलने / परिसंवाद/ सार्वजनिक सुनावणी

महाराष्ट्रात बाल हक्कांवर जनजागृती करणे

मुंबई- दिनांक ७ नोव्हेंबर, २०१६ रोजी, माननीय मंत्री, महिला आणि बालविकास विभाग यांनी महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे मोबाइल ॲप चिराग (CHIRAG -चाईल्ड हेल्पलाईन फॉर इन्फॉर्मेशन ऑफ चाईल्ड राइट्स अँड ऍड्रेस ग्रिवन्सेस) सुरू केले; जे आता अँड्रॉइड आणि (IOS) ऑपरेटिंग सिस्टम स्मार्टफोनसाठी उपलब्ध आहे. चिराग विकसित करण्यासाठी आणि चिराग ॲपच्या लागू होण्याच्या संदर्भात बाल हक्क क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या सर्व संबंधितांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाने आय.जे.एम. यांचे संयुक्त विद्यमाने सदर कार्यक्रम आयोजित केला. दिनांक ७/६/२०१७ रोजी मुंबई येथे यशोगाथा व मुंबईच्या रस्त्यावर राहणा-या बालकांचा आत्मविश्वास यावर लक्ष केंद्रित करून बाल हक्क जागरूकता कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले आणि हा ॲप पुन्हा नव्याने सादर करण्यात आला.

या कार्यक्रमास तमसो मा ज्योतिर्गमय, (अंधारापासून प्रकाशापर्यंत) असे संबोधले गेले. यास महाराष्ट्र सरकारच्या माननीय महिला व बाल विकास मंत्री श्रीमती पंकजा मुंडे, तसेच युनिसेफ, भारतीय उद्योग परिसंघ, स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी, सेव्ह द चिल्ड्रेन, आय.जे.एम., समतोल फाउंडेशन, हमारा फाउंडेशन आणि सलाम बालक ट्रस्ट ह्यांचे प्रतिनिधी उपस्थित होते.

राज्यभरातील मुलांच्या हक्कांवर अधिक जनजागृती करणे हे या मोबाइल ॲप्लिकेशनचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमामुळे उपस्थित मुलांमध्ये जागरूकता आली, आणि प्रत्येक नागरिकास सबलीकरणाचा मोठा संदेश दिला गेला. बाल हक्कांचे उल्लंघन केल्याबद्दल त्यांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी महाराष्ट्रातील लोक 'चिराग' ॲपच्या माध्यमातून आयोगाशी संपर्क साधू शकतात.

श्रीमती पंकजा मुंडे, माननीय मंत्री, महिला व बालविकास विभाग, आयोगाचे मा.अध्यक्ष, सदस्य व आयोगाचे सचिव, आय.जे.एम. चे संजय मकवान.

रस्त्यावरील बालकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी कार्यक्रम

राज्य आयोगाने सेव्ह द चिल्ड्रन, युनिसेफ, समतोल फाउंडेशन, सलाम बालक ट्रस्ट आणि हमारा फाउंडेशन यांचे समवेत हा आत्मविश्वास वाढविणारा कार्यक्रम आयोजित करण्याचा निर्णय घेतला.

कार्यक्रमाचा उद्देश तीन प्रकारचा होता:

१) अडथळ्यांवर मात केलेल्या, महत्त्वपूर्ण कामगिरी करुन दाखवलेल्या, धैर्याचे प्रदर्शन करणाऱ्या रस्त्यांवरच्या मुलांची दखल घेणे आणि त्यांचा सन्मान करणे,

२) रस्त्यावरच्या मुलांच्या गरजा भागविण्यासाठी, त्यांच्या समतेचा उपयोग करण्यासाठी आणि त्यांना सुरक्षिततेचे आणि सन्मानाची आयुष्य आश्वासित करण्यासाठी लोकांचे पाठबळ उभे करणे, आणि,

३) रस्त्यावरील तरुण मुलांचे संघर्ष आणि अडचणी, त्यांचे समाजातील सकारात्मक योगदान आणि नागरिकांचे समर्थन आणि कृती यासाठी संभाव्य क्षेत्र याबद्दल जनतेला संवेदनशील बनविणे.

कार्यक्रमात तीन कार्यवाही प्रणाली SOP’s चे सादरीकरण, व्यापक अभ्यास, आदेशाचे विश्लेषण आणि रस्त्यावरील बालकांच्या संबंधित कार्यवाही प्रणाली (Standard Operating Procedure) चासमावेश होता. या कार्यक्रमामध्ये समतोल फाउंडेशन, सलाम बालक ट्रस्ट आणि हमारा फाउंडेशनच्या मुलांचा सुंदर सांस्कृतिक कार्यक्रमाचा समावेश होता.

हा कार्यक्रम राज्यातील रस्त्यावरील बालकांच्या यशोगाथा, त्यांच्या गरजा आणि हक्क तसेच त्यांच्या भविष्यासाठी शाश्वत पर्याय उपलब्ध करुन देण्यासाठी एकत्र काम करणाऱ्या संस्थांची ओळख राज्य व राज्याच्या नागरीकांना पटवण्याचा एक प्रयत्न होता. मुलांची काळजी घेतली जाते, त्यांचे संरक्षण केले जाते आणि त्यांना आदर आणि सन्मान मिळवून दिला जातो याची शाश्वती देण्याचा सामूहिक वचनबद्धतेचा हा प्रयत्न होता.

लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा २०१२ या कायद्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख

नोबेल पुरस्कारार्थी श्री. कैलास सत्यार्थी यांच्या भारत यात्रे निमित्त मुंबई भेटी दरम्यान महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग यांच्या वतीने “बाल लैंगिक शोषण - संवेदना कार्यक्रम” यशवंतराव चव्हाण सभागृह, मुंबई येथे दिनांक २८,सप्टेंबर,२०१७ रोजी पार पडला. कार्यक्रमामध्ये महाराष्ट्र राज्य महिला व बाल विकास मंत्री मा. ना. पंकजाताई मुंडे, डॉक्टर, कैलास सत्यार्थी, श्रीमती वर्षाताई विनोद तावडे, आयोगाचे अध्यक्ष प्रवीण घुगे, सदस्य श्री. विजय जाधव, ॲड. स्वरदा केळकर, सचिव श्री. ए.न.त्रिपाठी, भा.व.से. उपस्थित होते.

सांगली येथील लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा व बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम कायद्याच्या अंमलबजावणी आढावा बैठक

लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा व बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ यांची अंमलबजावणी आढावा बैठकीचे आयोजन सांगली येथे दिनांक २१ जून २०१७ रोजी करण्यात आले होते. त्यावेळी आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रवीण घुगे, सदस्य श्री. संतोष शिंदे, श्री. विजय जाधव व ॲड.स्वरदा केळकर तसेच आयोगाचे सचिव श्री. त्रिपाठी, भा. व. से. उपस्थित होते.

आय.जे.एम. <u>आणि महाराष्ट्र बाल हक्क आयोग यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित केलेल्या महाराष्ट्रातील न्यायाधीशांसाठी आणि शासकीय अधिकाऱ्यांसाठी सहा विभागीय स्तरीय प्रशिक्षण कार्यक्रम.</u>

दिनांक २५ मार्च, २०१८ रोजी, महाराष्ट्रातील सहा विभागातील न्यायिक आणि शासकीय अधिकारी यांचे साठी आय.जे.एम. आणि महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित करण्यात आलेल्या राज्यस्तरीय प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी बैठक घेतली. या प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट न्याय वितरण प्रणालीत बाल हक्कांच्या संरक्षणाकडे लक्ष वेधणे असा होता.

हा प्रशिक्षण कार्यक्रम सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या संपूर्ण बेहूरा विरुद्ध भारत सरकार प्रकरणातील निकालाच्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रवीण घुगे यांचे सूचनेनुसार होता. श्री. घुगे यांनी मानवी हक्क आयोग आय.जे.एम. यांचे संयुक्त विद्यमाने महाराष्ट्रात सहा विभागामध्ये आयोजित करण्याचे ठरविले.

रविवारी दिनांक २५ मार्च, २०१८ रोजी कोकण, नागपूर, औरंगाबाद, पुणे, नाशिक आणि अमरावती विभागाच्या विभागीय मुख्यालय येथे आयोजित केलेल्या अधिवेशनात न्यायपालिका व शासनाच्या ६०० हून अधिक सदस्यांनी भाग घेतला. बाल न्यायालयांमधील, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२, अंतर्गत येणारे विशेष न्यायालय आणि महाराष्ट्रात बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, २०१५ अंतर्गत बाल न्याय मंडळाचे अध्यक्ष / सदस्य ह्यांच्या पीठासीन अधिकारींना एकत्र आणणे, बाल पीडितांचे शाश्वत संरक्षण आणि दोषींवर प्रभावी कारवाई करण्यात यावी यासाठी कायद्यातील तरतूदींची अंमलबजावणी बाबत सुसंवाद व चर्चा करणे हे संमेलनाचे उद्दिष्ट होते.

दिनांक ९ फेब्रुवारी, २०१८ रोजी संपूर्णा बेहुरा विरुद्ध भारत सरकार या प्रकरणातील आदेशान्वये मा. सर्वोच्च न्यायालयाने आपला देश आपल्या मुलांशी, विशेषत: कायदेशीर प्रणालीमध्ये येणाऱ्या मुलांशी कसा वागतो याकडे लक्ष वेधून घेतले. सर्वोच्च न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला की "आपल्या देशातील मुलांना मूलभूत हक्क आणि मानवी हक्क आहेत आणि त्यांना तितकेच कठोरपणे सक्रीयतेने अंमलात आणण्याची गरज आहे याची राज्याने आतापर्यंत दृढपणे आणि सक्रियपणे दखल घेण्याची वेळ आली आहे."

या कार्यक्रमामध्ये मा. न्यायाधीश, उच्च पदस्थ पोलीस अधिकारी आणि सहा विभागांमधील संबंधित क्षेत्रातील तज्ञ यांचा समावेश असलेल्या ३० तज्ञ व्यक्तींनी विविध विषयांवर मार्गदर्शन केले. प्रशिक्षण सत्राद्वारे कामकाजात येणाऱ्या समस्या ओळखून तज्ञांनी उपस्थितांना उपायांची संदर्भात उपयोगा मार्गदर्शन केले.

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रवीण घुगे हे प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या उपयुक्ततेबाबत म्हणाले की, “मुले लैंगिक गुन्हेगारी व तस्करीशी संबंधित असंख्य गुन्ह्यांचा बळी ठरतात, न्यायपालिकेने मुलांवर झालेल्या आघातातून बरे होण्यासाठी त्यांची आवश्यक काळजी आणि संरक्षण करणे गरजेचे आहे." “प्रशिक्षण कार्यक्रमात राज्यातील न्यायाधीश व बाल न्याय मंडळाचे सदस्य यांना यांच्या कार्यातील सर्वोत्तम कार्यपद्धती व चांगले अनुभव आदान प्रदान करण्यासाठी व्यासपीठ विकसित होण्यास उपयुक्त ठरले. राज्यात बालरक्षणासाठी चांगल्या तरतूदी उपलब्ध होण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाबरोबर काम करण्यास आमचा गौरव आहे.” असे International Justice Mission चे संचालन संचालक श्री. मायकेल यांगड म्हणाले.

<u>प्रादेशिक प्रशिक्षण</u>

१) कोकण विभागात प्रशिक्षण

कोकण विभागासाठी मुंबई येथे झालेल्या प्रशिक्षणाला श्री. प्रवीण घुगे, अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि श्री. पी.एम. बाडगी, कायदेशीर सल्लागार उपस्थित होते. या कार्यक्रमात बाल न्यायालयाचे पीठासीन अधिकारी, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा अंतर्गत विशेष न्यायालय पिठासीन अधिकारी आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम अंतर्गत बाल न्याय मंडळाचे अध्यक्ष / सदस्य, महिला व बालविकास विभागाचे अधिकारी व पोलीस अधिकारी हजर होते. मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे, पालघर, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांचा या कार्यक्रमात सहभाग होता.

डावीकडून उजवीकडे - श्री.संजय मकवान,
माननीय न्यायमूर्ती श्री. एस.सी. धर्माधिकारी,
माननीय न्यायमूर्ती श्री. व्ही. एम. कानडे (सेवानिवृत्त),
श्री. प्रवीण घुगे, अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग

२) अमरावती विभागातील प्रशिक्षण कार्यक्रम

अमरावती विभागासाठी दिनांक २५ मार्च, २०१८ रोजी अमरावती येथे प्रशिक्षण कार्यक्रम संपन्न झाला. अमरावती, बुलढाणा, अकोला, वाशिम आणि यवतमाळ ह्या जिल्ह्यांचा या कार्यक्रमात सहभाग होता. कार्यक्रमामध्ये बाल न्यायालयाचे पीठासीन अधिकारी, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा अंतर्गत विशेष न्यायालय पिठासीन अधिकारी आणि बाल न्याय

(मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम अंतर्गत बाल न्याय मंडळाचे अध्यक्ष / सदस्य, महिला व बालविकास विभागाचे अधिकारी व पोलीस अधिकारी उपस्थित होते.

३) नागपूर विभागातील प्रशिक्षण कार्यक्रम

नागपूर विभागासाठी नागपूर येथे न्यायाधीश आणि शासकीय अधिकाऱ्यांसाठी झालेल्या लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम बाबतच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी डॉ.वृषाली देशपांडे, सदस्य, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग उपस्थित होत्या. नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर आणि गडचिरोली या जिल्ह्यांचा सहभाग होता. यामध्ये बाल न्यायालयाचे पीठासीन अधिकारी, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्यांतर्गत विशेष न्यायालय पिठासीन अधिकारी आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम कायद्यांतर्गत बाल न्याय मंडळाचे अध्यक्ष / सदस्य, महिला व बालविकास विभागाचे अधिकारी व पोलीस अधिकारी उपस्थित होते.

४) औरंगाबाद विभागातील प्रशिक्षण कार्यक्रम

दिनांक २५ मार्च, २०१८ रोजी औरंगाबाद विभागासाठी औरंगाबाद येथे न्यायाधीश आणि शासकीय अधिकाऱ्यांसाठी झालेल्या लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा आणि बाल न्याय

(मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम बाबत आयोजित प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी श्री. संतोष शिंदे, सदस्य, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग उपस्थित होते. या कार्यक्रमामध्ये बाल न्यायालयाचे पिठासीन अधिकारी, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्यांतर्गत विशेष न्यायालय पिठासीन अधिकारी आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम कायद्यांतर्गत बाल न्याय मंडळाचे अध्यक्ष / सदस्य, महिला व बालविकास विभागाचे अधिकारी व पोलीस अधिकारी उपस्थित होते. औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद आणि लातूर या जिल्ह्यांचा या कार्यक्रमात सहभाग होता.

५) पुणे विभागातील प्रशिक्षण कार्यक्रम

दिनांक २५ मार्च, २०१८ रोजी पुणे विभागासाठी पुणे येथे न्यायाधीश आणि शासकीय अधिकाऱ्यांसाठी आयोजित लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम बाबत आयोजित प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी प्रा. अस्मा शेख, सदस्य, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग उपस्थित होत्या. या कार्यक्रमामध्ये बाल न्यायालयाचे पीठासीन अधिकारी, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा अंतर्गत विशेष न्यायालय पिठासीन अधिकारी आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम कायद्यांतर्गत बाल न्याय मंडळाचे अध्यक्ष / सदस्य, महिला व बालविकास विभागाचे अधिकारी व पोलीस अधिकारी उपस्थित होते.

६) नाशिक विभागातील प्रशिक्षण कार्यक्रम

दिनांक २५ मार्च, २०१८ रोजी नाशिक विभागासाठी नाशिक येथे न्यायाधीश आणि शासकीय अधिकाऱ्यांसाठी आयोजित लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम यावरील प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी श्री. विजय जाधव, सदस्य, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग उपस्थित होते. यामध्ये बाल न्यायालयाचे पिठासीन अधिकारी, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्यांतर्गत विशेष न्यायालय पिठासीन अधिकारी आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम कायद्यांतर्गत बाल न्याय मंडळाचे अध्यक्ष / सदस्य, महिला व बालविकास विभागाचे अधिकारी व पोलीस अधिकारी उपस्थित होते. नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव आणि अहमदनगर या जिल्ह्यांचा या कार्यक्रमात सहभाग होता.

<u>सार्वजनिक सुनावणी / निरीक्षण / संबंधित घटकांचे प्रशिक्षण</u>

(विविध अधिनियम अंतर्गत - लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा / बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम / बाल न्याय {मुलांची काळजी व संरक्षण})

श्री. अ. ना. त्रिपाठी, भा.व.से., सचिव, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, मुंबई यांचे अध्यक्षतेखाली दिनांक ३ मे, २०१७ रोजी अलिबाग, रायगड येथे आयोजित करण्यात आले.

दिनांक ३ मे, २०१७ रोजी राजस्व सभागृह, जिल्हाधिकारी कार्यालय, रायगड येथे श्री. अ. ना. त्रिपाठी (भा.व.से.) सचिव महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, मुंबई याचे अध्यक्षतेखाली बालकांचे लैंगिक गुन्ह्यांपासून संरक्षण अधिनियम २०१२, बाल न्याय मुलांची (काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५, बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ या कायद्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख, यावर बैठकीचे / जनसुनावणीचे आयोजन करण्यात आले. सदर बैठकीस आयोगाचे विधी सल्लागार, रायगड जिल्ह्यातील पोलीस अधिकारी, जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी, बाल न्याय मंडळ व बाल कल्याण समितीचे सदस्य, जिल्हा परिषदेचे अधिकारी, शिक्षण विभाग व कामगार विभागाचे अधिकारी तसेच स्वयंसेवी संस्थाचे प्रतिनिधी उपस्थित होते.

श्री. अ. ना. त्रिपाठी, सचिव यांनी उपस्थित अप्पर पोलीस अधीक्षक यांना, जिल्हा महिला बाल विकास अधिकारीकार्यालय यांचे कडून पोलीस अधीक्षक रायगड यांच्या मदतीने जिल्हयातील तालुकानिहाय कार्यरत असलेली सर्व पोलीस स्टेशन मधील सर्व पोलीस निरीक्षक, पोलीस उपनिरीक्षक, सहाय्यक पोलीस उप निरीक्षक व महिला पोलीस शिपाई यांचेसाठी बालकांचे कायदे व अंमलबजावणी याबाबत प्रशिक्षण घेण्याबाबत सूचित केले.

रायगड जिल्ह्यामध्ये मनोधैर्य योजनेंतर्गत प्रकरणांचा आढावा घेतला असता यातील बरेच मुले ही हरवलेली बालके म्हणून नोंदविली जात असल्याचे जिल्हा महिला बाल विकास अधिकारीयांनी सुनावणीच्या वेळेस निदर्शनास आणून दिले. अशा वेळेस बाल लैंगिक अत्याचार कायदयानुसार घर सोडून गेलेल्या अल्पवयीन बालकाचे पोलीस स्टेशन मध्ये बेपत्ता बालक अशी संज्ञा न वापरता सदर प्रकरण अपहरणाचे आहे, असे नोंदवून तपास सुरु ठेवावा असे पोलीस यंत्रणेस आयोगाचे सचिव यांनी सूचित केले.

आयोगाचे सचिव श्री. अ. ना. त्रिपाठी यांनी शिक्षणाधिकारी, जिल्हा परिषद रायगड यांना रायगड जिल्ह्यामध्ये विशेषतः कर्जत, पनवेल या भागामध्ये कार्यरत असणाऱ्या वीटभट्टया तसेच इतर व्यवसाय उदा. माथेरान येथील घोडे चालविणारे अल्पवयीन बालके यांचे भाषानिहाय सर्वेक्षण

झाले काय, तसेच झाले असल्यास किती भाषानिहाय शाळा सुरु झाल्या व किती गरजू बालकांनी लाभ घेतला अशी विचारणा केली असता यावर शिक्षणाधिकारी यांनी सदर प्रकारच्या बालकांचे सर्वेक्षण पूर्ण केले असून त्याचे आकडेवारीजिल्हा महिला बाल विकास अधिकारीयांचे मार्फत सादर करण्यात येईल असे नमूद केले व नवीन शाळा सुरु करणे बाबतच्या येणाऱ्या अडचणी निदर्शनास आणून दिल्या असता आयोगाचे सचिव यांनी बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम अन्वये भाषानिहाय बाल कामगारांसाठी नवीन शाळा सुरु करणे बाबत निधी कमी पडणार नाही, याची दक्षता घ्यावी असे सुचविले.

बाल कामगार / बालकांवरील अत्याचार / काळजी व संरक्षणाची गरज असलेल्या बालकांना तात्काळ संरक्षण, निवारा व पुर्नवसन याची सुविधा मिळण्यासाठी सदर बालकांची प्रकरणे जर पोलीसांसमोर आल्यास बऱ्याचदा सदर बाबतीत कोणाकडे संपर्क साधायचा हा प्रश्न संबंधित तपासीय अधिकारी यांचे समोर निर्माण होतो. त्यासाठी जिल्हयातील सर्व पोलीस स्टेशनांमध्ये बाल न्याय मंडळ व बाल कल्याण समितीचे सदस्य यांचे माहिती दर्शविणारे फलक लावण्याबाबत अप्पर पोलीस अधीक्षक यांना सूचित केले.

श्री.ए.एन.त्रिपाठी, सचिव ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली अहमदनगर येथे दि. १६ आणि १७ एप्रिल, २०१७ रोजी बैठक

लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम तसेच बाल न्यायालयांच्या कामकाजाचे निरीक्षण करण्यासाठी संबंधित घटक, स्वयंसेवी संस्था, शासकीय अधिकाऱ्यांसमवेत सार्वजनिक सुनावणी आणि बैठक अहमदनगर येथे आयोजित करण्यात आली. कायद्याच्या तरतूदीची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी संबंधित अधिकारी आणि स्वयंसेवी संस्था यांनी अनेक मुद्दे उपस्थित केले. संबंधित अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे, संबंधित घटकांना संवेदनशील करणे, पोलीस अधिकाऱ्यांना, बाल कल्याण समिती यांना आणि बाल न्याय मंडळ यांना प्रशिक्षण देणे, हे प्रमुख विषय होते.या मुद्द्यांवर सविस्तर चर्चा करण्यात आली आणि संबंधित अधिकाऱ्यांना समस्यांकडे लक्ष देण्याचे आदेश देण्यात आले. विशेषत: ज्या मुद्द्यांची मोठी चिंता होती, ती म्हणजे लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा अंतर्गत प्रकरणे निकाली काढणे, अधिनियमान्वये नमूद केल्याप्रमाणे विशिष्ट मुदतीच्या आत कार्य करणे, आरोपपत्र दाखल न करणे, साक्ष न देणे इ. लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा अंतर्गत घेण्यात येणाऱ्या कारवाईबाबत पोलीस अधिकारी यांना माहिती नसल्याचे निदर्शनास आले.

निरीक्षणाच्या आधारे खालील शिफारसी करण्यात आल्या.

१. पोलीस अधिकाऱ्यांना नियमित व दीर्घ मुदतीचे प्रशिक्षण देणे.
२. बाल कल्याण समिती आणि बाल न्याय मंडळ च्या सदस्यांना नवीन कायद्यांतर्गत ठरविल्या गेलेल्या तरतूदीनुसार प्रकरणे हाताळण्यासाठी नियमितपणे प्रशिक्षण प्रदान करणे.
३. पोलीस विभाग, महिला व बालविकास विभाग, कामगार विभाग या सर्वांचे नियमित बैठक आयोजित करणे.
४. वैद्यकीय चाचणी करणाऱ्या डॉक्टरांना प्रशिक्षण आयोजित करणे.

<u>श्री. ए.एन.त्रिपाठी, सचिव यांच्या अध्यक्षतेखाली, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) या कायद्याचे अंमलबजावणीबाबत जनसुनावणी दिनांक १९ मे, २०१७ रोजी नागपूर</u>

लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, बाल न्याय मुलांची (काळजी व संरक्षण) अधिनियम तसेच बाल न्यायालयांच्या कामकाजाचे निरीक्षण करण्यासाठी संबंधित घटक, स्वयंसेवी संस्था, शासकीय अधिकाऱ्यांसमवेत सार्वजनिक सुनावणी आणि बैठक नागपूर येथे आयोजित करण्यात आली. कायद्याच्या तरतूदीची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी संबंधित अधिकारी आणि स्वयंसेवी संस्था यांनी अनेक मुद्दे उपस्थित केले. मुख्य विषय म्हणजे संबंधित अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे, संबंधित घटकांना संवेदनशील करणे, पोलीस अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे, बाल कल्याण समिती आणि बाल न्याय मंडळ यांचे प्रशिक्षण या मुद्द्यांवर सविस्तर चर्चा करण्यात आली आणि संबंधित अधिकाऱ्यांना समस्यांकडे लक्ष देण्याचे आदेश देण्यात आले. मुख्यत: मनोधैर्य योजनां अंतर्गत निधीचे वितरण, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदासंबंधित समस्या, बाल कल्याण समितीच्या सदस्यांना भत्ते देणे आणि नागपूरमध्ये बाल कल्याण समितीच्या पूर्णवेळ सदस्यांची नेमणूक करणे, असे विविध प्रश्न उपस्थित करण्यात आले. निरीक्षणाच्या आधारे खालील शिफारसी करण्यात आल्या.

१. राज्य सरकारला बाल कल्याण समितीच्या सदस्यांची नेमणूक करण्याची प्रक्रिया पूर्ण करण्याची विनंती करण्यात यावी.
२. पोलीस अधिकारी /बाल कल्याण समिती / बाल न्याय मंडळ च्या सदस्यांना प्रशिक्षण प्रदान करणे.
३. समाज, संबंधित घटक, स्वयंसेवी संस्था इ. यांचेसाठी नियमित जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करणे.

दिनांक २१ जून २०१७ रोजी सांगली येथे जनसुनावणी

बालकांचे लैंगिक गुन्ह्यांपासून संरक्षण कायदा, बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम तसेच बाल न्यायालयांच्या कामकाजाचे निरीक्षण करण्यासाठी सदस्यांच्या उपस्थितीत संबंधित घटक, स्वयंसेवी संस्था, शासकीय अधिकाऱ्यांसमवेत सार्वजनिक सुनावणी आणि बैठक सांगली येथे आयोजित करण्यात आली. कायद्याच्या तरतूदीची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी संबंधित अधिकारी आणि स्वयंसेवी संस्था यांनी अनेक मुद्दे उपस्थित केले. मुख्य विषय म्हणजे संबंधित अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे, संबंधित घटकांना संवेदनशील करणे, पोलीस अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे, बाल कल्याण समिती आणि बाल न्याय मंडळ या मुद्द्यांवर सविस्तर चर्चा करण्यात आली आणि संबंधित अधिकाऱ्यांना समस्यांकडे लक्ष देण्याचे आदेश देण्यात आले.

दिनांक १८ ऑगस्ट २०१७ रोजी पुणे येथील जनसुनावणीस महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या सदस्या श्रीमती अस्मा शेख व सचिव श्री. अ. ना. त्रिपाठी, भा. व. से. उपस्थित होते.

लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याच्या तरतूदींच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियम या कायद्यांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करण्यासाठी आयोगाच्या सचिवांनी सदर बैठक बोलावली होती. या बैठकीस उपस्थित राहणेबाबत सर्व संबंधित घटक म्हणजेच पोलीस विभाग, बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती, महिला व बाल विकास विभाग, स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी यांना बैठकीस उपस्थित राहण्यास सूचित करण्यात आले होते. परंतु बाल कल्याण समिती सदस्य, काही स्वयंसेवी संस्था, पोलीसांचा एक प्रतिनिधी, कामगार, महिला आणि बालविकास अधिकारी वगळता इतर संबंधित घटक आयोगाने दिलेल्या विशिष्ट सूचना देऊनही बैठकीस सामील झाले नाहीत.

२. या बैठकीत काळजी व संरक्षणाची गरज असेलेले बालक व विधी संघर्षग्रस्त बालाकांबाबतचे मुद्दे, बाल कल्याण समिती व बाल न्याय मंडळ यांनी घेतलेले निर्णय, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा अंतर्गत पोलीस अधिकाऱ्यांची भूमिका, न्यायालयाने खटला दाखल करण्यापूर्वी व खटला दाखल केल्यानंतर पोलीस अधिकारी यांची भूमिकेच्या संदर्भात व बालगृहाच्या संदर्भात विविध विषयांवर मुद्दे उपस्थित करण्यात आले.

३. पोलीस विभागाचे प्रतिनिधित्व करणारे पोलीस निरीक्षकाकडे लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा संदर्भातील मुद्द्याविषयी आवश्यक माहिती नव्हती. त्यांना माहिती संकलन करण्यास सांगितले गेले आणि स्थिती, खटल्याची प्रलंबितता, तपास

पूर्ण होणे, दोषारोपपत्र अंतिम करणे इत्यादी माहिती देण्यास सांगितले होते परंतु ते माहिती देऊ शकले नाही.

४. बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियम २०१५ अंतर्गत बाल न्याय मंडळाची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. म्हणून बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियमाच्या तरतूदीच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवता यावी यासाठी आयोगाने बाल न्याय मंडळाकडील माहितीनुसार एक (प्रोफार्मा) तयार केला आहे. तथापि बाल न्याय मंडळ पुणे (अध्यक्ष आणि सदस्य) सभेला उपस्थित राहिले नाही तसेच माहितीही सादर केली नाही. बाल कल्याण समिती, पुणे यांनी दिलेल्या आदेशांबाबतचे विविध प्रश्न उपस्थित केले गेले, बाल कल्याण समिती अध्यक्ष व सदस्य बैठकीस उपस्थित होते, परंतु बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियम अंतर्गत प्रकरण हाताळण्यासाठी त्यांनी घेतलेल्या प्रक्रियेसंदर्भात उत्तर देण्यात अपयशी ठरले. अध्यक्ष व सदस्य यांना प्रशिक्षण (अल्प मुदतीची व दीर्घ मुदतीची) मागणी त्यांनी केली. महिला व बाल विकास विभाग मधील अधिकारी बैठकीत सचिवांकडून मागितलेली माहिती सादर करू शकले नाहीत.

५. येरवडा पर्यवेक्षण गृह आणि शिवाजी नगर बाल घरांची तपासणी सचिव आणि सदस्या श्रीमती अस्मा शेख यांनीकेली. मुलभूत सुविधांच्या दृष्टीने येरवडा निरीक्षण गृहाची स्थिती आणि बाल संरक्षण कर्मचारी पुरेसे नाहीत. आयोगाच्या सदस्यांनी दिलेल्या वृत्तानुसार, आयोगासमोर येथे घडलेल्या प्रतिकूल घटनेची चौकशी सुरू आहे. अशीच स्थिती शिवाजी नगर बाल गृहामध्येही दिसून आली. बाल कल्याण समिती स्थापना, त्यांचे आवार, आसन व्यवस्था इत्यादी बालस्नेही नाही, शासनाने याबाबत सुधारणा करणे आवश्यक आहे. बाल कल्याण समिती द्वितीय, कोणत्याही योग्य मुलभूत (व्दितीय) सुविधांशिवाय रुग्णालय कॅम्पसमध्ये आपले कार्यालय चालवित आहे. ज्यासाठी याबाबत त्यांनी नियमितपणे शासनाकडे मागणी केलेली आहे परंतु शासनाकडून कोणताही प्रतिसाद प्राप्त झालेला नाही.

५. सभा आणि तपासणीच्या दरम्यान झालेल्या चर्चा व निरीक्षणाच्या आधारे खालील शिफारसी करण्यात आल्या:

अ. अधिनियमान्वये आयोगाने बोलावलेल्या बैठकीस उपस्थित राहण्यासंदर्भात संबंधित स्थानिक अधिकारी यांनी हजर राहण्याबाबत संबंधित सूचना देण्यासाठी विभागांना सूचित करण्यात यावे.

आ. मा. उच्च न्यायालय, मुंबई यांना विनंती करण्यात यावी की, त्यांनी बाल न्याय मंडळ अध्यक्षांना बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियमाच्या कलम १०९च्या तरतुदींची अंमलबजावणी करणेबाबत सूचित करावे.

इ. बाल कल्याण समिती, पुणे यांना पुरेसे कर्मचारी आणि मूलभूत सुविधा पुरविण्यात याव्यात, जेणेकरुन त्यांना बालस्नेही वातावरणात योग्य प्रकारे कार्य करण्यास सक्षम करता येईल.

ई. येरवडा निश्चित गृहात पुरेसे कर्मचारी व पायाभूत सुविधा पुरविण्यात याव्यात.

दिनांक २७ ऑक्टोबर २०१७ रोजी नाशिक येथे जनसुनावणी / लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियम ह्यांचे अंमलबजावणीबाबत निरीक्षण

दिनांक २७/१०/२०१७ रोजी लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियम २०१५, बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम २००५ यांच्या तरतूदींच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेण्यासाठी बैठक बोलावली गेली. संबंधित विभागांचे अधिकारी, बाल न्याय मंडळाचे अध्यक्ष, सदस्य, बाल कल्याण समिती अध्यक्ष यांस स्वयंसेवी संस्थेचे प्रतिनिधी यांना बैठकीस उपस्थित राहण्याचे निर्देश दिले होते. बैठकीस विभागाचे अधिकारी, बाल कल्याण समितीचे अध्यक्ष व सदस्य, स्वयंसेवी संस्थेचे प्रतिनिधी इत्यादी उपस्थित होते. जनसुनावणीही झाली. नाशिक जिल्ह्यात प्रचलित बालकांच्या हक्कांशी संबंधित विविध कायदे / अधिवेशन अंतर्गत विविध मुद्दे उपस्थित केले गेले व त्यावर चर्चा करण्यात आली, विशेषत: लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याच्या तरतूदींचे पालन न करणे, बाल विवाह प्रतिबंध अधिनियम, बाल न्यायालयात बाल स्नेही वातावरणाचे अस्तित्व नसणे, बाल न्याय मंडळ आणि महिला व बाल कल्याण समिती इत्यादी कडे प्रलंबित खटले या विषयांवर चर्चा झाली. संबंधितांकडून उपस्थित झालेल्या मुद्द्यांवरील उत्तरे / अभिप्राय यांच्या आधारे पुढील बाबी निदर्शनास आल्या.

१. बाल हक्कांशी संबंधित कायद्यांविषयी सर्वसामान्य जनतेमेध्ये आणि अंमलबजावणी करणाऱ्या सर्व घटकांमध्ये जागरूकता नसणे.
२. कायद्यानुसार विहित केलेल्या मुद्यावर कार्यवाही करण्याबाबत संबंधित विभागांमध्ये समन्वय नसणे.
३. सोयीसुविधांचा अभाव, अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षणाचा अभाव.
४. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियम, बाल न्यायालयाचे पीठासीन अधिकारी, बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती, सरकारी वकील, तपास अधिकारी इत्यादी यांना नियमित प्रशिक्षणाचा अभाव.

५. बाल न्यायालयाच्या पीठासीन अधिकाऱ्यांनी लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्यामध्ये नमूद केलेल्या प्रक्रियेचे पालन न करणे.
६. बाल मजूर आढळल्यास मालकाविरूद्ध भारतीय दंड संहिता कलम ३७०(१) फौजदारी कायदा दुरूस्ती अधिनियम २०१३ अन्वये कार्यवाही न करणे.

<u>निरीक्षणाच्या आधारे खालील शिफारसी करण्यात आल्या:</u>

१. इलेक्ट्रॉनिक आणि प्रिंट मीडियाच्या आधारे सर्व सामान्य जनता, सदर कायद्याची अंमलबजावणीसाठी जबाबदार असलेले शासनातील सर्व संबंधित घटक व स्वयंसेवी संस्था यांच्या माहितीसाठी बालकांविषयी असलेली कायद्यांच्या तरतुदींबाबत जनजागृती करणे.
२. बाल न्यायालयाच्या पीठासीन अधिकाऱ्यांना दीर्घ मुदतीचे व अल्प मुदतीचे प्रशिक्षण देणे.
३. बाल न्यायालयाचे अधिकारी, सरकारी वकील, बाल न्याय मंडळाचे सदस्य यांना संवेदनशील करण्यासाठी कार्यक्रम आयोजित करणे.
४. मुलभूत सुविधांच्या बाबतीत बाल न्यायालयास सोयी सुविधा उपलब्ध करणे आणि बालस्नेही वातावरण निर्माण करणे.
५. बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समिती, पोलीस आणि कामगार विभाग यांच्यात नियमित बैठक आयोजित करणे.
६. बाल कल्याण समिती आणि बाल न्याय मंडळातील प्रलंबित प्रकरणे कमी करण्यासाठी विशेष मोहीम आयोजित करणे.
७. मालकाविरूद्ध कामगार म्हणून काम करणाऱ्या मुलाच्या बाबतीत भारतीय दंड संहिता कलम ३७० (१) (फौजदारी कायदा दुरुस्ती अधिनियम २०१३) च्या तरतूदी लागू करण्यासाठी पोलीस अधिकाऱ्यांना निर्देश जारी करणे.
८. केवळ मालकाने भरपाई न भरल्यामुळे साईट / परिसरामधून सुटका केलेल्या बालकास बाल गृहात कायम ठेवले जाऊ नये.
९. पिडित, बाल गृहात असल्यास, सदर बालकाचे फौजदारी प्रक्रिया संहिता अनुसार जबाब पिडीत बालक असलेल्या ठिकाणी म्हणजे बालगृहातच नोंदविण्यात यावी.

दि. १ नोव्हेंबर, २०१७ रोजी पालघर,

दि. १ नोव्हेंबर रोजी बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) कायदा, २०१५ व लैगिंक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ या कायद्यांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करण्याकरिता तसेच बाल न्याय मंडळ व बाल कल्याण समिती यांच्या कार्यावर देखरेख करण्याकरिता व अन्य विषयांवर चर्चा करण्याकरिता जिल्हाधिकारी कार्यालय येथे सर्व संबंधित अधिका-यांसोबत बैठक झाली. बैठकीत पोलीस, शिक्षण विभाग, महिला व बाल विकास विभाग, कामगार विभाग, अल्पसंख्यांक विभागाचे अधिकारी तसेच जिल्हाधिकारी व पोलिस अधिक्षक उपस्थित होते. बैठकीत प्रामुख्याने खालील विषयांवर चर्चा झाली.

१. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ खालील असलेल्या प्रकरणांची, गुन्हा दाखल झाल्यापासून ते न्यायालयाचा निर्णय लागेपर्यंतची स्थिती
२. बाल न्याय मंडळ व बाल कल्याण समितीकडील चालू प्रकरणे
३. बाल न्यायालयाव्दारे हाताळल्या जाणा-या प्रकरणात लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण (पोक्सो) कायदा, २०१२ च्या कलमात नमूद असलेल्या प्रक्रियेप्रमाणे कार्यवाही करणे व न्यायालय परिसरात बालस्नेही वातावरण निर्माण करणे.
४. बाल कामगारीतून सुटका करण्यात आलेल्या बालकांचे पुनर्वसन व त्यांना कामावर लावणा-या मालकांविरूध्द कार्यवाही करणे. कुपोषणाच्या समस्येवर मात करणे. आदिवासी विभागाव्दारे संचलित आश्रम शाळांच्या मुलांना इतर मुलांप्रमाणे मोफत व सक्तीचा शिक्षण कायदा, २००९ अन्वये शिक्षण देणे.

वरील विषयांवर झालेली चर्चा व प्रकरणीची सदयस्थिती यांचे आधारावर खालीलप्रमाणे मुद्दे समोर आले -

१. उपस्थित पोलिस अधिकारी यांना संपूर्ण प्रक्रियेची माहिती नसल्यामुळे पोलिस अधिक्षक यांनी चौकशी व चैकशी पूर्व प्रकरणांची माहिती नंतर देतील असे सांगितले पोक्सो कायद्याची जाणिव होण्यासाठी पोलिस व संबंधित क्षेत्रात काम करणा-या लोकांना, संबंधित विभागाने प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
२. बाल न्याय मंडळाचे पदाधिकारी उपस्थित नव्हते म्हणून याविषयावर काही चर्चा होवू शकली नाही. बाल कल्याण समितीचे पदाधिकारी उपस्थित होते. त्यांचेकडील प्रलंबित प्रकरणांचा निपचारा कसा करता येईल यावर कृती आराखडा तयार करणे आवश्यक आहे.
३. उपस्थित पोलीस अधिका-यांचे असे म्हणणे होते की, बाल न्यायालय यांचा परिसर बाल स्नेही स्वरूपाचा असावा तसेच पोक्सो कायद्या अंतर्गत प्रकरणे चालविली जातात ती कायद्यात नमूद केल्याप्रमाणे चालविली जातात जसे न्यायमूर्ती हे dais वर नसतात. वकील गणवेशात नसतात. बालकांना जे प्रश्न विचारले जातात ते सोप्या पध्दतीने विचारले जातात.
४. बाल कामगारांची समस्या पालघर जिल्हयात जास्त आहे. परंतु बाल कामगारांची सुटका झाल्यानंतर त्यांचे पुनर्वसनाची प्रक्रियेबद्दल संबंधित अधिका-यांना माहिती नसल्याचे दिसले. उपस्थित बाल कामगार अधिकारी यांनी अशी माहिती दिली की, पालघर जिल्हयात ३८ बाल कामगारांची मुक्तता केली. जेव्हा की यापेक्षा जास्त मुले बाल कल्याण समिती समोर यावर्षी आले आहे. यावरून असे दिसते की, बाल कामगार अधिकारी, पोलीस, बाल कल्याण समिती यांच्यामध्ये सुसंवाद नाही. बाल कल्याण समितीचे पदाधिकारी यांना काहीही माहिती नव्हती.

बाल कामगारांचे प्रकरणात मालकांचे विरूध्द I.P.C. ३७०(१) या कलमाप्रमाणे कार्यवाही करावी, असे निर्देश आयोगाने पोलीस विभागाला यापूर्वी दिले होते परंतू पोलीस अधिका-यांना याबाबत माहिती नाही.

५. आदिवासी विभागात कुपोषणाची समस्या गंभीर आहे. आयोगाने आपल्या पूर्वीच्या शिफारशीत जेवण शिजवण्याच्या पध्दतीत बदल करावा असे सुचविले होते. याबाबत संबंधित अधिका-यांचे म्हणणे होते की, याबाबत प्रशिक्षण व कार्यशाळेची गरज आहे.

६. आश्रम शाळेत फक्त आदिवासी लोकांच्या मुलांना शिक्षण दिले जाते व पहिलीपासून बारावी पर्यंतची मुले तेथे राहतात ते मुख्य प्रवाहातील मुलांसोबत शिक्षण घेत नाहीत व वसतिगृहात ती मुले राहतात म्हणून त्यांना आईवडिलांचे संरक्षण मिळत नाही. बाल हक्कांबाबत जागतिक स्तरावर जे नियम तयार केले आहेत त्यानुसार बालकांच्या संरक्षणाकरिता सर्वात चांगली जागा कुटुंब आहे. सध्या मोफत व सक्तीचा शिक्षण कायदा अंमलात आल्यानंतर ६ ते १४ वयोगटातीस सर्व बालकांना शिक्षण देणे बंधनकारक आहे म्हणून ६ ते १४ वर्षे वयोगटाच्या मुलांना त्यांच्या कुटुंबात ठेऊन शिक्षण दिले पाहिजे असे मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायदयात सुचविले आहे.

वरील उपस्थित मुद्द्यांवर खालीलप्रमाणे शिफारशी करण्यात येत आहेत.

१. पालघर जिल्हयातील पोक्सो कायदा खालील दाखल प्रकरणांची सखोल माहिती देण्यात यावी.
२. पोलीस अधिकारी यांना अल्प कालावधी व मध्यम कालावधीचे प्रशिक्षण देणे.
३. मुलांचे लैंगिक गुन्हयपासून संरक्षणाबद्दल जनतेमध्ये जनजागृती करणे.
४. बाल न्याय मंडळ व बाल कल्याण समिती यांचेकडिल प्रलंबित प्रकरणांबाबत विशेष अभियान सुरू करून प्रकरणे कमी करणे.
५. बाल कामगार सापडल्यानंतर च्या मालकाविरूध्द I.P.C. चे कलम ३७०(१) लावणे व बाल कामगार विभाग, पोलीस, स्वंयसेवी संस्था या सर्वांनी समन्वय ठेवणे व जिल्हा स्तरावर बाल कामगार प्रतिबंधक टास्क फोर्समध्ये या कामाचा आढावा (review) घेणे.
६. कुपोषण समस्येवर मात करण्याकरिता सूक्ष्म कृती आराखडा तयार करणे व जेवणाच्या सवयींत बदल करण्यासाठी महिलांना प्रशिक्षण देणे व शासकीय यंत्रणांव्दारे

जे अन्न पोषण आहार दिल जातात त्यांचे ऐवज पालकांना पैसे देणे व पोषण आहाराचा वापर कसा केला पाहिजे यांचे त्यांना प्रशिक्षण देणे.

७. ६ ते १४ वयोगटात जी मुले आहेत त्यांना आश्रमशाळेत न ठेवता कुटुंबासोबत ठेवणे व मोफत व सक्तीच्या शिक्षण कायद्यांअंतर्गत त्यांना शिक्षणाची व्यवस्था करणे, आश्रमशाळेत इतर समाजाच्या मुलांना प्रवेश देणे.

दि. १० नोव्हेंबर, २०१७ रोजी ठाणे येथे लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२, बाल न्याय (मुलांचा काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५, बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ या कायद्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख बैठकीचे / जनसुनावणीचे आयोजन करण्यात आले होते.

सदर बैठकीचे जनसुनावणीस जिल्ह्यातील पोलीस अधिकारी, जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी, शिक्षणाधिकारी, सहाय्यक कामगार आयुक्त, सदस्य बाल कल्याण समिती, (स्वयंसेवी संस्था) उपस्थित होते.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, बाल न्याय अधिनियम ह्यांच्या तरतूदीच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेण्यासाठी श्री. ए. एन. त्रिपाठी, आय. एफ. एस, सचिव, महाराष्ट्र राज्य बाल संरक्षण आयोग ह्यांनी ठाणे येथे भेट दिली आणि स्वयंसेवी संस्था, सामान्य जनता आणि इतर मुलांच्या हक्कांवर परिणाम करणाऱ्या इतर संबंधित घटकांना बोलाविले. पोलीस विभाग, महिला व बाल विभाग, कामगार विभाग, बाल न्याय मंडळ, बाल कल्याण समितीचे सदस्य आणि आरोग्य विभाग अधिकारी इत्यादी सभेसाठी उपस्थित होते. बैठकीच्या वेळी उपस्थित करण्यात आलेल्या समस्या आणि संबंधित विभागांच्या उत्तराच्या आधारे केलेली निरीक्षणे, कृती आणि कृती योजना यांच्यामधील फरक खालीलप्रमाणे आहेः

<u>मुद्दे:</u>

१. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा अंतर्गत प्रलंबित प्रकरणे.
२. बालमजूरीच्या समस्येवर कार्य करण्यासाठी संबंधित विभागामध्ये असहकार.
३. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याच्यामुद्दयावर बाल न्यायालयासमोर बाल स्नेही नसलेले वातावरण.
४. बाल न्याय मंडळ आणि महिला व बाल कल्याण समिती यांचे समोरिल प्रलंबित प्रकरणे.

५. १६ ते १८ वर्षे वयोगटातील मुलांशी संबंधित प्रकरणे आणि त्यांनी केलेले हिंस्त्र गुन्हे.
६. कामगार म्हणून काम करणाऱ्या मुलांच्या प्रकरणी मालकाविरूद्ध भारतीय दंड संहितेच्या तरतूदीं अनुसार कार्यवाही न करणे.

<u>या मुद्द्यांवरील निरीक्षणे:</u>

१. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा अंतर्गत ठाणे जिल्ह्यात, दोन्ही स्तरांवर प्रकरणे म्हणजे खटला आणि खटला दाखल करण्यापूर्वी स्तरांवर प्रलंबित आहे. उपस्थित बहुतांश पोलीस अधिकारी प्रलंबित असलेल्या खटल्यांची स्थितीबाबत माहिती सादर करू शकत नाहीत, कारण त्यांचा कोर्टाच्या कामकाजाशी काही संबंध नाही, आणि एकदा आपोरपत्र दाखल झाल्यानंतर त्यांचा खटल्याशी संपर्क संपतो.
२. वैद्यकीय अहवाल तयार करणारे डॉक्टर लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याच्या प्रक्रियेबाबत अवगत नाहीत.
३. बाल कल्याण समिती, कामगार अधिकारी आणि पोलीस यांच्यात समन्वय नाही. बाल कामगार रोखण्यासाठी जिल्हा पातळीवरील कृती दल पूर्णत: निष्प्रभ आहे.
४. मालकांविरूद्ध बालमजूरीच्या संदर्भात भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३७० च्या (१)च्या तरतूदीनुसार अंमलबजावणी न करणे.
५. बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ चे कलम १०८ आणि लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याचे कलम ४३ अनुसार सदर अधिनियमांचे विषयावर माहीती नसणे.
६. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा आणि बाल न्याय अधिनियम अंतर्गत बाल न्यायालयाच्या व्यवहारात बालस्नेही वातावरण नसणे.

<u>शिफारसी :</u>

१. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा अंतर्गत कोर्टासमोर प्रलंबित असलेल्या खटल्यांच्या स्थितीचा नियमितपणे आढावा पोलीसांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याद्वारे घ्यावा जेणेकरून खटल्यांची स्थिती कळू शकेल.
२. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याच्या कार्यपद्धतीवर डॉक्टरांना नियमित प्रशिक्षण देणे.
३. कार्यगट प्रभावी करण्यासाठी संबंधित विभागांना आवश्यक त्या सूचना देणे.
४. भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३७०(१) लागू करण्या संदर्भात आयोगाची आधीचे निर्देश पाळण्यासाठी पोलीस अधिका-यांना सूचना देणे.
५. नोडल विभागामार्फत प्रसिद्धीसाठी योग्य कृती योजना तयार करणे.

दिनांक ८ जानेवारी २०१८ रोजी अकोला येथे, दिनांक ९ जानेवारी, २०१८ रोजी बुलढाणा येथे व दिनांक १० जानेवारी २०१८ रोजी जळगाव येथे जनसुनावणी / लैंगिक गुन्ह्यापासून बालकांचे संरक्षण कायदा, मोफत व सक्तीचे शिक्षणाचा हक्क अधिनियम आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियम तरतूदीच्या अंमलबजावणीचे निरिक्षण

आयोगाच्या सचिवांनी अकोला, बुलढाणा, जळगाव येथे जाऊन मुलांच्या हक्काच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध घटकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम, बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियमाच्या, लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याच्या व बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियमाच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी आणि आदिवासी विकास विभागा अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या आश्रमशाळांना भेट दिली. यावेळी अधिकारी, संबंधित घटक, स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी उपस्थित होते.

अकोला जिल्ह्याविषयी:

बाल कल्याण समिती, बाल न्याय मंडळ, बाल न्यायालयांच्या कामकाजाशी संबंधित मुद्दे, बाल कल्याण समिती, बाल न्याय मंडळाचे सदस्य व अध्यक्षांना प्रशिक्षण, कोर्टाच्या आवारात आणि पोलीस ठाण्यांमध्ये बालकांसाठी बालस्नेही वातावरण नसणे, कामगार विभाग, पोलीस, महिला व बाल कल्याण समिती मधील अधिकारी यांच्यात असहकारात्मक वृत्ती, असे मुद्दे उपस्थित करण्यात आले व त्यावर चर्चा करण्यात आली. सदर चर्चेनुसार उपस्थित मुद्दे पुढीलप्रमाणे:

१. बालकामगार आणि त्यांना विविध बेकायदेशीर कामांसाठी वापरणाऱ्या मालकांविरूद्ध बालमजुरीच्या प्रकरणात आय.पी.सी.च्या कलम ३७०(१) च्या तरतूदींनुसार कार्यवाही न करणे.
२. जिल्ह्यातील बालकामगार, प्रतिबंध, बालकामगारांची सुटका आणि पुनर्वसन या विषयावर कार्य करण्यासाठी नेमलेल्या कार्यगटाची असमाधानकारक कामगिरी.
३. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा या कायद्याबाबत तपास अधिकारी यांना असमाधानकारक व अपूरी माहित असणे.
४. बाल कल्याण समिती, बाल न्याय मंडळ, पोलीस, कामगार विभाग यांच्यात सहकार्याचा व समन्वयाचा अभाव.
५. बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियमाच्या नवीन तरतूदीच्या अंनलबजावणीच्या मुद्द्यांविषयी अपूर्ण ज्ञान

वर नमूद केल्याप्रमाणे मुद्द्यांबाबत अधिकाऱ्यांकडून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे पुढील शिफारसी करण्यात आल्या:

१. जरी आयोगाने विविध प्रकरणांमध्ये पूर्वी शिफारसी केल्या आणि पोलीस महासंचालकांना लेखी पत्रे पाठवून विनंती केली की, मालकांविरूध्द बाल मजुरीच्या प्रकरणात सर्व पोलीस कर्मचा-यांना मालकांविरूध्द भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३७०(१) ची तरतूद लागू करावी. परंतु पोलीस किंवा कामगार अधिका-यांव्दारे अशा प्रकारचे एकही प्रकरण ठेवण्यात आले नाही. यावरून असे दिसून येते की, कायद्याची तरतूद लागू झाली नाही, आणि पोलीस आणि कामगार अधिकारी प्रकरण गांभीर्याने घेत नाहीत, आणि ते बाल कल्याण समितीसमोर सुटका केलेल्या मुलांना हजर न करणे, परस्पर पालकांच्या / संरक्षकांच्या ताब्यात देत आहेत. १९८६ मध्ये सरकारने अधिनियमित केलेल्या कामगार कायद्याच्या नवीन तरतूदींविषयी अधिका-यांना माहिती नाही व मालकांविरूध्द दाखल प्रकरणांची संख्या कमी आहे. म्हणून संबंधित विभागप्रमुख अर्थात आयुक्त आणि कामगार सचिव आणि गृह विभागाचे अतिरिक्त मुख्य सचिव आणि पोलीस महासंचालक यांनी आवश्यक ती कारवाई करावी जेणेकरून कायद्यातील तरतूदींचे पालन केले जाऊ शकेल.

२. जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली बालमजूरीच्या प्रश्नावर कार्य करण्यासाठी कार्यगटाची स्थापना केली आहे. परंतु विविध विभागाचे प्रतिनिधित्व करणारे अधिकारी कार्यगटाच्या स्थापनेच्या विषयावर दुर्लक्ष करीत आहेत हे आश्चर्यकारक आहे. नवीन कामगार कायद्याच्या आधारे कृती दलाच्या स्थापनेत सुधारणा करणे आवश्यक आहे परंतु या बाबतीत काहीही झाले नाही. म्हणून बाल कामगारांच्या समस्येवर कार्य करण्यासाठी कार्यगटाच्या सदस्यांना संवेदनशील करण्याचे निर्देश संबंधित जिल्हाधिका-यांना दिले जावेत आणि त्याअंतर्गत तयार केलेल्या नवीन कायदा व नियमांच्या तरतूदींचे पालन करून कार्यगटाची पुर्नरचना करण्यात यावी.

३. लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा अन्वये प्रक्रियात्मक बाबींबद्दल किंवा सरकारने जारी केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांबद्दल पोलीस अधिकाऱ्यांना माहिती नाही. हे दुर्दैव आहे की कायदा अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांमध्ये लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याच्या कलम ३९ अनुसार दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांच्या तरतूदींची माहिती नाही. खटला पूर्व टप्प्यावर लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याचा विषय हाताळताना तपासणी अधिकाऱ्यास मदत करण्यासाठी तज्ञासह मार्गदर्शक तत्त्वे विस्तृत आहे अशा प्रकारे त्यांची सेवा घेणे खटला पूर्व आणि खटला टप्प्यावर फायदेशीर ठरेल. म्हणूनच पोलीस आणि महिला आणि बालविकास विभागाचे संबंधित प्रमुख यांच्याव्दारा पोलीस अधिकाऱ्यांना कायद्याच्या कार्यपद्धती विषयी परिचित केले जाऊ शकते. जर पोलीस खात्याने विचारणा केली तर पोलीसांना मदतीसाठी आयोग पूर्णपणे सुसज्ज आहे.

४. असे दिसून येते की, मुलांच्या हक्कांच्या समस्येवर काम करण्यासाठी असलेल्या संस्थांमध्ये समन्वय आणि सहकार्याचा अभाव आहे. बैठकीत उपस्थित झालेले अधिकारी देखील त्यांना विविध संघटनेचे कार्य व कार्यक्षेत्र काय भूमिका घेता येईल हे समजावून सांगण्यास असमर्थ ठरेल. त्यामुळे बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम व इतर लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याच्या अंतर्गत प्रलंबित असलेल्या खटल्यांचा निपटारा करणे, प्रलंबित प्रकरणांचा आढावा बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम व लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण कायद्याच्या अंतर्गत प्रकरणांवर निकालांचा आढावा घेणे हे काम मुख्य जिल्हा न्यायाधीश यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा विधी सेवा प्राधिकरणाला देण्यात यावे.
५. सन २०१५ मध्ये लागू केलेले नवीन बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियमप्रमाणे, कायद्याची कार्यपध्दती आणि मूलभूत भाग पूर्णपणे बदलले गेले आहेत. त्यामुळे अधिका-यांना कायद्याच्या दोन्ही बाबींची माहिती असे आवश्यक आहे. परंतु बैठकीत असे दिसून आले की, ज्या बालकांना काळजी आणि संरक्षण आवश्यक आहे आणि ज्यांची दत्तक संगोपनाची (foster care) बाब आहे, अशा बालकांच्या समस्येविषयीच्या कायद्याची कार्यपध्दती आणि मूलभूत भागाविषयी अधिका-यांना माहिती नाही. महिला व बाल विकास विभागाचे अधिकारी आणि पोलीस जे या समस्यांना सामोरे जातात, त्यांना बाल न्याय मंडळाच्या भूमिकेविषयी माहिती नाही. म्हणून संबंधित विभागाने क्षेत्रीय स्तरावर आवश्यक त्या सूचना द्याव्यात.

आश्रम शाळांची भेट

ढाबा गावात वसलेल्या दोन आश्रमशाळांना भेट दिली. त्यापैकी एक शासनाद्वारे चालविण्यात येणारी आणि दुसरी शासनाद्वारे अनुदान असलेली खाजगी संस्था आहे. शासकीय आश्रमशाळेत इमारती, अध्यापन कर्मचारी, इत्यादीच्या पुरेशा पायाभूत सुविधा उपलब्ध आहेत. प्राथमिक शिक्षणाचे वर्ग सातवी पर्यंत घेतले जातात जेव्हा की बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियमात प्राथमिक शिक्षण हे आठवीपर्यंत असावे असे नमूद केले आहे. ही बाब बेकायदेशीर दिसून आली. खाजगी आश्रमशाळेची स्थिती अत्यंत दयनीय आहे, संस्थेमध्ये मूलभूत सुविधा नाही आणि शिक्षकही नाही. मुलांची एकूण परिस्थिती पाहता बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम आणि बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम तरतुदीचे उल्लंघन आहे. परीविक्षा अधिकारी यांना सविस्तर अहवाल सादर करण्यास सूचित करण्यात आले आहे, कारण मुलांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण केले जात नाही. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियमाची पालन केले जाईल हे सुनिश्चित करण्यासाठी आदिवासी विकास विभागास दिशानिर्देश जारी करण्यात यावेत.

<u>बुलढाणा जिल्हा संदर्भात</u>

सैलानी बाबा दर्गा भेट

दर्गा येथे गेल्यानंतर त्यांची समस्या सुटेल हे लक्षात ठेवून बुलढाणा जिल्ह्यातील सैलानी हे गाव विविध गटातील लोकांना प्रामुख्याने महिला व मुले आकर्षित करत आहे. कोणत्याही मूलभूत सुविधांशिवाय राहण्यासाठी चार हजाराहून अधिक झोपड्या बांधण्यात आल्या आहेत. बहुतेक पिडीत लोक तिथेच राहतात. होळीच्या वेळी लाखोंची संख्या जमते. त्यांचा दर्ग्यावर विश्वास आहे. तथापि मूलभूत मानवी हक्कांचे पालन केले जात नाही आणि असे दिसून आले आहे की, मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन केले जात आहे आणि राज्यातील अधिकारी काहीच करत नाहीत. हे फार आश्चर्यकारक आहे की मानवी हक्क कार्यकर्त्याने आणि इतर कोणत्याही संबंधित घटकांनी महिला आणि मुलांच्या विरोधातील हा अमानवीय मुद्दा आहे उपस्थित केला नाही. निरीक्षणाच्या आधारावर पुढील गोष्टींची शिफारस केली जात आहे.

१. पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, वैद्यकीय इत्यादी मूलभूत सुविधा पुरविणे.
२. विशेष मानसिक आरोग्य सुविधा असलेले वैद्यकीय केंद्र विशेषत: मानसिक आरोग्याची काळजी सुविधा स्थापन करणे.
३. अंधश्रध्देच्या वाईट परिणामाबद्दल पाहुण्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे.
४. दर्शनासाठी / पीडित व्यक्तीस दर्ग्यामध्ये प्रवेश करण्यापूर्वी वैद्यकीय उपचार दिले जावेत.

महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाव्दारे दि. १६ फेब्रुवारी, २०१८ रोजी बीड जिल्ह्यात बालिकांच्या हक्कासाठी जनसुनावणी आयोजित करण्यात आली होती. सदर जनसुनावणीस आयोगाचे अध्यक्ष मा. श्री. प्रविण घुगे आणि सदस्य श्री. संतोष शिंदे व डॉ. शालिनी कराड हे उपस्थित होते.

<u>चाचा नेहरू बाल महोत्सव</u>

आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रविण घुगे हे दि. २९ डिसेंबर, २०१७ रोजी औरंगाबाद येथे भानुदास चव्हाण सभागृह औरंगाबाद येथे विभागीय स्तरावरील आयोजित केलेल्या चाचा नेहरू बाल महोत्सव सन २०१७-१८ ला उपस्थित राहिले.

मा. अध्यक्ष श्री. प्रविण घुगे यांनी दि. ३ फेब्रुवारी, २०१८ रोजी अहिल्याबाई होळकर स्मारक संस्था पुसद व्दारा संचालित मातोश्री विमलाबाई एडतकर बालगृह, दिग्रज जिल्हा यवतमाळ येथे चाचा नेहरू बाल महोत्सवाचे उद्‌घाटन केले. महसूल राज्यमंत्री तथा पालक मंत्री, वाशीम ना.श्री. संजयभाऊ राठोड उपस्थित राहिले.

बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे मा. अध्यक्ष श्री. प्रविण घुगे दि. १६ डिसेंबर, २०१७ रोजी उस्मानाबाद येथे "आपलं घर", नळदुर्ग, ता. तुळजापूर येथे बाल महोत्सव कार्यक्रमास उपस्थित राहिले. जिल्ह्यातील सर्व बालगृहातील मुलामुलींनी हिरिरीने सहभाग घेतला.

कामगारांची मुले व विटभट्टी कामगारांची मुले यांचेसोबत सुसंवाद

१२ जून बालकामगार विरोधी दिनानिमित्त राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प जालना यांच्या संयुक्त विदयमाने गणवेश वाटप करण्यात आले.

सौ. वंदना मातेकर व त्याचे पती यांनी चालविलेल्या विटभट्टी कामगारांच्या मुलांच्या अभ्यास वर्गाला बालकामगार प्रकल्पाच्या अधिका-यांसोबत आयोगाचे अध्यक्ष श्री.प्रविण घुगे यांनी उपस्थित राहून शासनाच्या विविध योजनांची माहिती दिली.

सभा

युनिसेफ, युएन-वुमन आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात महाराष्ट्रातील बालकांच्या संदर्भात अनेक विषयांवर विविध करार झाले. या प्रसंगी अर्थमंत्री मा.श्री. सुधीरजी मुनगंटीवार, युनिसेफच्या श्रीमती. राजेश्वरी राव, मुख्य सचिव श्री. सुमित मलिक, महिला व बाल कल्याण विकास विभागाच्या प्रधान सचिव श्रीमती. विनीता वेद, यांच्या समवेत घेण्यात आलेल्या बैठकीस बाल हक्क आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रविण घुगे उपस्थित होते.

बालकामगार होण्याची शक्यता असणारी शाळाबाह्य मुले शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्प योजना कार्यान्वित आहे. महाराष्ट्रातील १६ जिल्ह्यांमध्ये सुरू असलेल्या या प्रकल्पामध्ये एकसुत्रता असणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने औरंगाबाद बालकामगार प्रकल्पाच्या आढावा बैठक आयोजित करण्यात आली होती. सदर बैठकीत श्री. प्रवीण घुगे, आयोगाचे अध्यक्ष, उपजिल्हाधिकारी श्रीमती. अंजली धानोरकर व प्रकल्प संचालक श्री. विजय जाधव व सर्व संस्थाचालक उपस्थित होते.

आयोगाच्या विशेष भेटी

आयोगाचे अध्यक्ष श्री प्रवीण घुगे, यांच्या भेटी

१. दि. २९ जून, २०१७ चेंबूर येथे बालगृहे व निरीक्षणगृह
२. दि. १ जुलै, २०१७ रोजी औरंगाबाद जिल्हयातील जिल्हा परीविक्षा व अनुरक्षण संघटना, औरंगाबाद संचलित निरीक्षण गृह, बालगृह या संस्थेस भेट देवून तपासणी व चर्चा केली. औरंगाबाद येथील बाल कल्याण समितीचे अध्यक्ष व सदस्य, बाल न्याय मंडळाचे पदाधिकारी तसेच या क्षेत्रातील स्वंयसेवी संस्थांचे पदाधिकारी यांचेसोबत बैठक घेतली.
३. दि. ३ जुलै, २०१७ रोजी बीड येथील बालगृहे व निरीक्षण गृहांची तपासणी केली व बाल कल्याण समितीचे अध्यक्ष व सदस्य, बाल न्याय मंडळाचे पदाधिकारी तसेच या क्षेत्रातील स्वयंसेवी संस्थांचे पदाधिकारी यांचेसोबत बैठक घेतली.
४. दि. ७ जुलै, २०१७ रोजी अहमदनगर येथील बालगृहे व निरीक्षण गृहांची तपासणी केली व बाल कल्याण समितीचे अध्यक्ष व सदस्य, बाल न्याय मंडळाचे पदाधिकारी तसेच या क्षेत्रातील स्वयंसेवी संस्थांचे पदाधिकारी यांचेसोबत बैठक घेतली.
५. दि. १७ जुलै, २०१७ रोजी हनुमंत खेडा, तालुका सोयगाव, जिल्हा औरंगाबाद येथील अपहरण करून शालेय मुलीची निर्घुण हत्या करण्यात आली. तेथील पिडीत कुटुंबास मा. श्री. प्रवीण शिवाजीराव घुगे, अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग यांनी भेट दिली आणि मुलीच्या कुटुंबियाची भेट घेऊन चर्चा व सांत्वन केले. मुलीचे वडील व आई यांचे सांत्वन केले व तिच्या मारेक-यांवर कठोर कारवाई करण्यात येईल याविषयी आश्वस्त केले.
६. दि. २३ जुलै, २०१७ रोजी आयोगाचे अध्यक्ष यांनी जव्हार, जिल्हा पालघर येथील शासकीय आश्रमशाळा येथे भेट दिली. सकाळी मा. अध्यक्ष श्री. गुरूदेव बहुउद्देशीय सेवाभावी संस्था संचलित मतिमंद मुलांच्या निवासी शाळेच्या आयोजित कार्यक्रमास उपस्थित राहिले व संस्थाचालक व इतर पदाधिकारी यांचेशी चर्चा केली. दुपारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, जव्हार या कार्यालयाच्या अधीनस्त येत असलेल्या शासकीय माध्यमिक आश्रमशाळा साखरे, ता. विक्रमगड येथील शाळेस भेट दिली. अध्यक्ष महोदय यांनी शाळेच्या इमारतीची पाहणी केली व सोयी सुविधांचा आढावा घेतला. तसेच मुलींच्या वसतीगृहातील सोयी सुविधांची पाहणी केली. सायंकाळी अध्यक्ष महोदयांनी शासकीय प्राथमिक आश्रमशाळा ऐना, ता. जव्हार(मुख्यालय साखरे) येथील शालेय इमारतीची पाहणी करून मुख्याध्यापकांकडून शालेय माहिती घेतली.
७. दि. १२ ऑगस्ट, २०१७ रोजी आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रवीण घुगे यांनी बुलढाणा येथील महिला व बाल विकास विभागांतर्गत निराधार, निराश्रित बालक बालिकांसाठी कार्यरत असणा-या शासकीय निरीक्षणगृह, बालगृह व स्वंयसेवी संघटना यांचमार्फत कार्यरत संस्थांना भेटी देवून व त्याबाबतची माहिती जाणून घेतली.

८. दि. १४ ऑगस्ट, २०१७ रोजी माहूर व किनवट येथील आदिवासी आश्रम शाळांना भेट दिली.

९. दि. २२ ऑगस्ट, २०१७ रोजी आयोगाच्या अध्यक्ष व सदस्य प्रो. असमा शेख यांनी पंडित जवाहरलाल नेहरू उदयोग केंद्र, येरवडा पुणे येथे भेट देवून संस्थेची पाहणी केली तसेच विविध विषयावर चर्चा केली व मार्गदर्शन केले व संस्थेच्या अडीअडचणी विषयी माहिती घेतली.

१०. दि. २९ ऑगस्ट, २०१७ रोजी सकाळी उस्मानाबाद येथील बालगृहे व निरीक्षण गृहांची पाहणी केली व बाल कल्याण समितीचे अध्यक्ष व सदस्य, बाल न्याय मंडळाचे पदाधिकारी तसेच या क्षेत्रातील स्वयंसेवी संस्थांचे पदाधिकारी यांचेसोबत बैठक घेतली.

११. दि.१४ नोव्हेंबर, २०१७ कोल्हापूर येथे अध्यक्ष महोद्यांनी बाल विकास क्षेत्रातील कार्यरत स्वयंसेवी संस्था पदाधिकारी यांचेशी चर्चा केली, तसेच अवनी बालगृहास सदिच्छा भेट दिली. बाल दिनानिमित्त तेथील उपस्थित बालकांना शुभेच्छा दिल्या व चर्चा केली. त्यानंतर अध्यक्ष यांनी जिल्हा परीविक्षा व अनुरक्षण कक्षास भेट दिली त्यानंतर जिल्हा बाल संरक्षण कक्षास भेटदेवून कक्षाव्दारे चालू असलेल्या बाल ग्राम समित्या स्थापन करण्याबाबत सुरू असलेल्या कार्यवाहीची माहिती घेतली तसेच बाल कल्याण समिती अध्यक्ष / सदस्य व बाल न्याय मंडळ सदस्य यांची स्वतंत्र बैठक घेऊन कामकाजाचा आढावा घेतला.

१२. दि. १६ फेब्रुवारी, २०१८ रोजी श्री. शंकर महाराज बालकाकश्रम, टाकळी मणेर तालुका पाथर्डी येथील बालगृहांना भेट देऊन अधिक्षक, बाल कल्याण समिती, बाल न्याय मंडळाचे पदाधिकारी यांचेशी बालकांच्या हक्कांबाबत बैठक घेतली.

१३. आयोगाचे अध्यक्ष मा. श्री. प्रविण घुगे आणि सदस्या श्रीमती अस्मा शेख दि. १७ डिसेंबर, २०१७ रोजी महर्षीकर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेस भेट दिली.

१४.दि. १७ फेब्रुवारी, २०१८ रोजी आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रवीण घुगे यांनी औरंगाबाद येथे बजाज समाज सेवा केंद्र या संस्थेतर्फे परिसरातील सरकारी व खाजगी शाळांमधील शिक्षकांना "बालकांचे हक्क व आपली जबाबदारी" या विषयावर मार्गदर्शन केले.

१५.दिल्लीत वेगवेगळ्या बालगृहातील महाराष्ट्रातील मुलांना परत आणण्याकरिता दिल्लीच्या बालगृहाला आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रविण घुगे यांनी भेटी दिल्या.

<u>आयोगाचे सदस्य यांनी दिलेल्या भेटी</u>

आयोगाचे सदस्य श्री. विजय जाधव यांनी दि. १० जुलै, २०१७ रोजी शिवाजी नगर पुणे बालगृह, दि. १४ जुलै, २०१७ रोजी भिवंडी निरीक्षणगृह, दि. ५ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी उल्हासनगर बालगृह दि. १० डिसेंबर, २०१७ रोजी नगर येथाल बालगृहांना भेटी देऊन बालगृहांची तपासणी केली. दरम्यान निदर्शनास आलेल्या त्रुटींबाबत मार्गदर्शन करण्यात आले.

बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या मा. सदस्या प्रा. अस्मा शेख (पटेल) व मा. सदस्य श्री. विजय जाधव यांनी दि.२० नोव्हेंबर, २०१७ रोजी सकाळी पुणे जिल्हाधिकारी व संबंधित अधिकारी, विभागीय आयुक्त, बालकामगार अधिकारी, बाल कल्याण समितीचे अध्यक्ष व सदस्य तसेच पोलीस अधीक्षक, (पुणे ग्रामीण) सोबत बैठक घेतली.

दि. १५ जुलै, २०१७ रोजी आयोगाचे अध्यक्ष मा. श्री. प्रविण घुगे, सदस्य श्री. विजय जाधव, श्रीमती अस्मा शेख पटेल आणि सचिव श्री. ए.एन. त्रिपाठी, यांनी "मुंबई मिरर" या वृत्तपत्रात <u>“use of children as shield during time of protest by women inmates”</u> या बातमीच्या अनुषंगाने आणि आई बरोबर राहत असलेल्या मुलांच्या सदयस्थितीबाबत जाणून घेण्यासाठी भायखळा जेलला भेट दिली.

बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या मा. सदस्या डॉ. शालिनी कराड यांनी दि. १४ नोव्हेंबर, २०१७ रोजी बीड येथे जिल्ह्यातील जिल्हा कामगार अधिकारी, शिक्षण अधिकारी, पोलीस अधिकारी, बाल कल्याण समिती व बाल न्याय मंडळाचे सदस्य तसेच I.C.D.S. अधिका-यांसोबत बैठक घेतली

आयोगाच्या सदस्या प्रो. अस्मा शेख पटेल यांनी अंगणवाडीला भेट दिली त्याचप्रमाणे विशाल महाराष्ट्र सोसायटी शाळेच्या महिला दिन कार्यक्रमास उपस्थित राहिल्या.

प्रा. अस्मा शेख, सदस्य या तळेगाव, दाभाडे येथे उपस्थित व
S.O.S. बालग्राम संस्थेस भेट

तळेगाव दाभाडे येथे स्वच्छता अभियान कार्यक्रमास उपस्थित

एस.ओ.एस बालग्राम संस्थेस भेट

दिनांक ३ नोव्हेंबर, २०१७ रोजीच्या बीड येथे बाल हक्क अभियान, जिल्हा बीड यांनी आयोजित केलेल्या "ग्राम बाल संरक्षण समिती व शाळा व्यवस्थापन समिती" या विषय़ावरील एकदिवसीय कार्यशाळेस आयोगाच्या सदस्य डॉ. शालिनी कराड उपस्थित राहिल्या.

शनिवार दिनांक ४ नोव्हेंबर, २०१७ समतोल मनपरिवर्तन केंद्र मामणोली कल्याण, मुरबाड रोड येथे महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रविण जी घुगे व श्री. विजय जाधव, सदस्य यांनी भेट दिली. दरम्यान मनपरिवर्तन शिबिराचा समारोप कार्यक्रम झाला. मुलांच्या सहमतीने व पालकांचे समुपदेशन करून २० मुलांपैकी १० मुलांना पालकांकडे हस्तांतरित करण्यात आले. मुलांनी आपले अनुभव सांगताना खूप छान माहिती दिली. यावेळी अनेकांना ऐकून गहिवरून आले. महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे अध्यक्ष, बाल कल्याण समिती, ठाणे जिल्हा, श्रीमती मीनल ठाकूर, महिला बाल विभाग अधिकारी श्री. अजय फडोळ व लोकप्रतिनिधी संजय जी केळकर यांच्या साक्षीने मुले पालकांच्या कुशीत शिरली.

समतोल करत असलेल्या कार्याचे कौतुक सर्वांनी केले परंतु मुलांच्या समस्या, उपाययोजना व मुलांच्या मानसिकतेचा अभ्यास करण्यासाठी तयार केलेल्या व्यवस्थेचे कौतुक अधिक झाले, अशा प्रकारे अधिक मुलांना मदत होण्यासाठी आयोग सहकार्य करेल असे आश्वासित श्री. प्रविण घुगे यांनी केले. दीपोत्सव साजरा करताना पाहुणे व मुलांनी दिवे लावले व आनंद साजरा केला.

अँड. स्वरदा केळकर , सदस्य या “स्त्री भ्रूण हत्या” विषयी कार्यक्रमास उपस्थित होत्या.

श्री. प्रविण घुगे, अध्यक्ष हे हरयाणा बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या कार्यक्रमास उपस्थित

आयोगाच्या सचिवांनी दिलेल्या भेटी

१. दिनांक १ एप्रिल व दिनांक २ एप्रिल, २०१७
कार्यक्षेत्रातील काम करणा-या संबंधित घटकांसह बालकामगार आणि तस्करीच्या विषयावार समतोल फाउंडेशनतर्फे आयोजित कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी शिलाँग आणि मेघालय येथे भेट दिली.

२. दिनांक ०७.०४.२०१७ रोजी लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण अधिनियम २०१२ च्या आणि बाल न्याय (मुलांची काळजी आणि संरक्षण) अधिनियम, २०१५ च्या अंमलबजावणीचा आढावा घेण्यासाठी राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाने आयोजित बैठकीस उपस्थित होते.

३. दिनांक २६ एप्रिल, २०१७ रोजी बाल हक्कांच्या मुद्द्यांवर सहयाद्री वाहिनीवर आकाशवाणीवर कार्यक्रमात सहभाग घेतला.

४. दिनांक १५.०५.२०१७ रोजी माननीय अध्यक्ष, आसाम बाल हक्क आयोग यांच्या समवेत आसाम राज्यातून तस्करी केलेल्या मुलांच्या माहितीची देवाणघेवाण (Data sharing) आणि बालकांचे इतर मुद्द्यांविषयी आणि दोन्ही राज्यांसोबत कारवाईचा पाठपुरावा करण्याबाबत बैठक घेतली.

५. दिनांक १६.०५.२०१७ रोजी पश्चिम बंगाल बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग यांच्यासमवेत International Justice Mission व्दारे आयोजित तस्करी संबंधी सुटका, पुनर्वसन, पाठपुरावा या विषयावरील संयुक्त बैठकीस सचिव उपस्थित होते आणि पश्चिम बंगाल राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे अध्यक्ष, तस्करीच्या क्षेत्रात काम करणा-या स्वयंसेवी संस्था यांचे समवेत विविध मुद्द्यांवर चर्चा केली.

६. दिनांक १८ आणि १९ जुलै, २०१७ रोजी "गांधी- १५०" या कार्यक्रमाकरिता AWARD (Association of Voluntary Agreement for Rural Development) तसेच आचार्य कृपलानी मेमोरियल ट्रस्ट यांनी आयोजित केलेल्या कार्यक्रमात "गांधी यांचे १८ सर्जनशील कार्यक्रम व महिलांच्या समस्या" या विषयावर आयोजित कॉन्फरन्समध्ये वक्ता म्हणून सहभाग घेतला.

७. दिनांक ०८.०९.२०१७ रोजी नवी दिल्लीला भेट दिली आणि बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम २००९ चे कलम १५(२) अन्वये खटला दाखल करण्याच्या मुद्द्याबद्दल मा. सर्वोच्च न्यायालयात अधिवक्त्याशी चर्चा केली आणि बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षण हक्क अधिनियम २००९ अंतर्गत बालकांच्या सुरूवातीचे बालपणीचे काळजी आणि शिक्षणाशी संबंधित विषय याबाबत राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन विदयापीठ, यांचेशी चर्चा केली आणि बाल वर्तन आणि शास्त्र या क्षेत्रात कार्यरत स्वयंसेवी संस्था यांच्याशी चर्चा केली.
८. National Discussion Meet/Seminar on Educational Ideas of Gandhi in Policy perspective at NUEPA, New Delhi; या विषयावर दिनांक ३ ते ५ ऑक्टोबर, २०१७ या कालावधीत NUEPA, नवी दिल्ली येथे आयोजित कार्यक्रमात भाग घेतला.
९. दिनांक १० ऑक्टोबर, २०१७ रोजी सचिव श्री. अ.न.त्रिपाठी, यांनी निरीक्षणगृह भिवंडी येथे भेट दिली व तपासणी केली.
१०. दिनांक २५ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी उल्हासनगर येथील निरीक्षण गृहात भेट दिली. बाल न्याय मंडळ आणि महिला व बाल कल्याण समितीकडे प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांचा आढावा घेतला.
११. दिनांक २७ व २८ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी नाशिक दौरा. दिनांक २७ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी सकाळी ११.३० ते दुपारी २.३० पर्यंत लैंगिक गुन्हयांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२, बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम २०१५ व बालकांचा मोफत व सक्तीचे शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ कायद्याच्या देखरेख व पुनरावलोकनाबाबत सभा घेतली. सायंकाळी ४.०० पासून नाशिक जेल पाहणी, तेथील कैद्यांसोबत असलेल्या मुलांच्या काळजी व संरक्षणाबाबत जेल अधिका-यांसोबत चर्चा केली. दि. २८ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी आदिवासी विभागाच्या नाशिक येथील कळवण येथील आश्रमशाळेला भेट दिली.
१२. दिनांक १ नोव्हेंबर, २०१७ रोजी पालघर जिल्हयातील आदिवासी विकास विभाग अंतर्गत आश्रमशाळांची तपासणी करण्यात आली.
१३. दिनांक ९ नोव्हेंबर, २०१७ रोजी डोंगरी बालगृहास भेट दिली.
१४. दिनांक २७ नोव्हेंबर, २०१७ रोजी राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग यांनी लैंगिक गुन्ह्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२ या संदर्भात आयोजित केलेल्या बैठकीला सचिव उपस्थित राहिले.
१५. दिनांक ८ जानेवारी, २०१८ ते ११ जानेवारी, २०१८ रोजी अकोला, बुलढाणा व जळगाव येथे जनसुनावणी बैठक व प्रशिक्षण कार्यक्रमात सचिव उपस्थित राहिले.

अध्यक्ष, सदस्य राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे व महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे सदस्य / अध्यक्ष, इतर मान्यवरांच्या भेटी

दिनांक १२.०४.२०१७ रोजी - राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या सदस्या श्रीमती रूपा कपूर या रस्त्यावर राहणा-या मुलांच्या बचावासाठी, पुनर्वसनासाठी मानक कार्यप्रणाली (Standard Operating Procedure) तयार करण्याच्या मुद्यावर, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाने आयोजित कार्यक्रमास उपस्थित राहिल्या. युनिसेफ, सलाम बालक ट्रस्ट, प्रेरणा, सेव्ह द चिल्ड्रन, समतोल फाउंडेशन, International Justice Mission, शासकीय अधिकारी कार्यक्रमाला उपस्थित होते आणि मानक कार्यप्रणाली (Standard Operating Procedure) बाबत मसुदा तयार करण्यात आला.

प्रसार माध्यमातील क्षणचित्रे

मा. मंत्री महोदया, महिला व बाल विकास पंकजा मुंडे, यांचे औरंगाबाद येथे अनाथ मुलांनी भव्यदिव्य स्वागत केले. त्यांच्यासोबत आयोगाचे मा. अध्यक्ष श्री. प्रविण घुगे उपस्थित होते. महाराष्ट्र शासनाने अनाथ मुलांना एक टक्का आरक्षण देण्याचा निर्णय घेतला आहे. या निर्णयामुळे राज्यातील अनाथ मुलांमध्ये आनंदाची लाट पसरली.

आयोगाचे अध्यक्ष मा. श्री. प्रविण घुगे, यांची मुलाखत

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय यांनी आयोजित केलेल्या "जय महाराष्ट्र" कार्यक्रमात दि. १३ मार्च, २०१८ रोजी आयोगाचे अध्यक्ष मा. श्री. प्रविण घुगे, यांची मुलाखत घेण्यात आली. या कार्यक्रमात बाल हक्क आयोगाची रचना, कार्यपध्दती, बालकांचे व्यक्तिमत्त्व विकास सामाजिक सुरक्षा, बालकांचे लैंगिक शोषण कायदा, या सर्वांची तसेच "चिराग अँप" ची माहिती आयोगाचे मा. अध्यक्ष, श्री. प्रविण घुगे यांनी दिली.

दिनांक १४ नोव्हेंबर रोजी बाल दिनानिमित्त दूरदर्शनाच्या सह्याद्री वाहिनीवरून प्रसारित झालेल्या जागरूकता बालकाविषयी जागरूकता या कार्यक्रमात बाल हक्क आयोगाची भूमिका व कार्य संदर्भातील आयोगाच्या योगदानाची महती विषद करताना आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रविण घुगे

सरोगसीसारख्या वैद्यकीय तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून जन्माला येणाऱ्या मुलांचे हक्क व अधिकारासंदर्भातील नवीन पेच आता राज्य बाल हक्क आयोगापुढे येत आहेत.

जसलोक रुग्णालयातील घटनेप्रमाणे कोणालाही तंत्रज्ञानाचा अनिर्बंध वापर करता येणार नाही, असे स्पष्ट निर्देश राज्य बालहक्क आयोगाने दिले आहेत. आरोग्य विभागाने दिलेल्या निर्देशाचे काटेकोरपणे पालन करावे, असे स्पष्ट मत बालहक्क आयोगाचे अध्यक्ष प्रवीण घुगे यांनी व्यक्त केले.

शिफारशी गांभीर्याने घ्याव्यात

■ सरोगसीसंदर्भात कोणताही ठोस कायदा अद्याप अस्तित्वात आलेला नाही. या तंत्रज्ञानाचा वापर करून फायदा घेणारे मुलांच्या हक्कावरही गदा आणतात, असे वाटत नाही का?

सरोगसीचा पर्याय हा ज्या जोडप्यांना नैसर्गिकरित्या मूल होऊ शकत नाही त्यांच्यासाठी आहे. भारतीय वैद्यकीय संशोधन संस्थेने यासंदर्भात जी नियमावली दिली आहे, तिचे पालन केंद्राकडून केले जाते. मात्र, हे वैद्यकीय तंत्रज्ञान कुणी वापरावे त्याचा सोयीस्कर विसर पडतो. प्रकाश भोस्तेकर प्रकरणामध्ये हे पुन्हा अधोरेखित झाले. बाल हक्क आयोगाकडून शाळेत जाणाऱ्या, बालमजुरी करणाऱ्या विविध वयोगटातील मुलांचे हक्क व अधिकारासंदर्भात न्याय्य भूमिका घेतली जात असताना, तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करून मुलांचे हक्क डावलले जात असतील, तर त्यासंदर्भातही कडक भूमिका घेण्याची वेळ आता आली आहे.

■ अशा केंद्रांना चाप लावण्यासाठी सरकारने काय भूमिका घ्यावी?

राज्य बालहक्क आयोगाने सरोगसीसंदर्भात जी मार्गदर्शक तत्त्वे दिली आहेत, त्यांचे पालन होते का हे पाहण्यासाठी राज्यस्तरावर नियंत्रण मंडळ नेमणे आवश्यक आहे. ज्या रुग्णालयांमध्ये वा केंद्रामध्ये सरोगसीच्या नावाखाली गैरप्रकार सुरू आहेत, त्यांची चौकशी करण्यासाठी विशेष चौकशी समितीची स्थापना करणे अपेक्षित आहे. ही चौकशी समिती रुग्णालयाची मान्यता, नोंदणी, मुलांचे हक्क व अधिकार, मूल जन्माला घालण्यामागील वैद्यकीय उद्देश अशा विविध पातळ्यांवर तपासणी करेल. आयोगाने सरकारला दिलेल्या या सर्व निर्देशांचा गांभीर्याने विचार करून तातडीने कृती आराखडा निश्चित करायला हवा, या प्रकरणातील दोषींना कडक शिक्षा व्हायला हवी. राज्य बाल हक्क आयोग दिलेल्या निर्देशाचे काटेकोरपणे पालन करण्यासंदर्भात आग्रही आहेच.

टॉक टाइम

■ मुलांच्या हक्कांबाबत समाजाची भूमिका कशी असायला हवी?

लहान मूल वगळता समाजातील शारीरिक, मानसिकदृष्ट्या सक्षम असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला त्यांचे हक्क व अधिकारांविषयी मोकळेपणाने सांगता येते. किमान तसे सांगणाऱ्या व्यक्ती, संस्थापर्यंत कुणाच्या ना कुणाच्या माध्यमातून जाता येते. मुलांची समज, वय आणि आकलन लक्षात घेता अनेकदा अन्याय होतोय, हेच मुलांच्या लक्षात येत नाही. मुले ही हिंसेची सॉफ्ट टार्गेट असतात. त्यामुळे त्यांना त्रास दिला जातो. आतापर्यंत आपण आपल्या भोवतालच्या मुलांच्या प्रश्नांविषयी, समस्यांविषयी पोटतिडकीने बोलत आलोय. जन्माला येण्यापूर्वी मुलगा-मुलगी असा केला जाणारा भेद, मुलगा हवा या अट्टहासातून दिली जाणारी औषधे, केले जाणारे उपचार या सगळ्याकडे सजगपणे पाहायला हवे. मुलांचे हक्क व अधिकार डावलले जात असतील, त्यांना त्रास दिला जात असेल तर १०९८ या हेल्पलाइनवर तक्रार नोंदवायला हवी.

■ आयोगाच्या शिफारशींमुळे काय परिणाम साधता येईल?

या वैद्यकीय तंत्रज्ञानाचा खर्च आता सर्वसामान्यांच्याही आवाक्यात आला आहे. मात्र, या सगळ्या प्रक्रियेत सरोगसी का करायची आहे, मूल होण्यामागील आग्रह नेमका कोणत्या कारणांसाठी आहे, त्यातील वैयक्तिक, सामाजिक आणि भावनिक कंगोरेही तपासून पाहायला हवेत. सरोगेट माता आणि जन्माला येणाऱ्या बाळाच्या हक्क व अधिकारांचाही विचार यात प्राधान्याने करण्यात आला आहे. कायदा तयार होईपर्यंत त्या दिशेने वाटचाल करणारा एक भक्कम आराखडा तयार करण्यासाठी या शिफारसी निश्चितच मदत करतील.

(मुलाखत- शर्मिला कलगुटकर)

"रस्त्यावरील मुलांचे संगोपन व संरक्षण" याविषयी मुंबईतील सर्व पोलीस ठाण्याचे ६० बाल कल्याण पोलीस अधिकारी यांना नवरंग सभागृह, रेल्वे पोलीस मैदान, पंतनगर येथे प्रशिक्षण देताना आयोगाचे अध्यक्ष श्री.प्रविण घुगे व सदस्य श्री. संतोष शिंदे व श्री. विजय जाधव. सदर कार्यक्रम "सेव्ह द चिल्ड्रन" यांचे विद्यमाने आयोजित करण्यात आला.

दिनांक १३ मार्च, २०१८ रोजी "बचपन बचाव आंदोलन" यांचे संयुक्त विदयमाने आयोजित "बालकांचे संरक्षण" या राज्यस्तरीय चर्चासत्रात आयोगाचे अध्यक्ष श्री. प्रवीण घुगे उपस्थित राहिले.

श्री.प्रविण घुगे, अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग यांनी ९ जानेवारी, २०१८ रोजी स्वंयसेवी संस्था "सेव्ह द चिल्ड्रन" या संस्थेमार्फत "वेगवेगळ्या जागांमधील मुलींच्या सुरक्षेविषयी दृष्टीकोन आणि त्यांच्या हक्कांवर होणारा परिणाम" याविषयी संबंधित घटकांच्या सल्लामसलत बैठकीस उपस्थित होते.

आधार डेटाबेसकडे हरवलेल्या मुलांचा मागोवा घेण्यासाठी एक संसाधन म्हणून पाहणे.

मुलांची काळजी घेणा-या संस्थांमध्ये आणि रस्त्यावर राहणा-या मुलांसाठी आधार नोंदणी करण्याच्या प्रक्रियेविषयी चर्चा करण्यात आली. आधार डेटाबेसकडे हरवलेल्या मुलांचा मागोवा घेण्यासाठी आणि त्यांच्या कुटुंबियात परत येण्यासाठी एक साधन म्हणून पाहणे. श्री. प्रवीण घुगे, अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग यांच्या समवेत सेव्ह द चिल्ड्रनचे कर्मचारी आणि बाल कल्याण समिती, मुंबई चे अध्यक्ष उपस्थित होते.

आयोगाचा १० वा स्थापना दिवस दिनांक ११ जुलै, २०१७ रोजी

डेव्हिड ससुन माटुंगा या संस्थेतील मुलांसोबत आयोगाचा १० वा स्थापना दिवस उत्साहाने साजरा करण्यात आला. संस्थेतील मुलांनी सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर केले. यावेळी एका माजी विद्यार्थ्याने जादूचे प्रयोग सादर केले.

बालकांचा मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा हक्क अधिनियम

बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि युनिसेफच्या संयुक्त विदयमाने "पूर्व प्राथमिक शिक्षण" या विषयावरील बालवाडी, अंगणवाडी, नर्सरी, पाळणाघर चालविण्यासाठी करण्यात येणारे नेमके नियम, त्यातील अभ्यासक्रम, कर्मचारी नियमावली, सोयी, सुविधा इ. विषयावर चर्चासत्र आयोजित करण्यात आले होते. यावेळी आयोगाचे अध्यक्ष श्री.प्रविण घुगे व सदस्य श्री. संतोष शिंदे उपस्थित होते.

"मुलीच्या पुढील शिक्षणासाठी शासनाची भूमिका" ह्या विषयी आयोगाच्या सदस्य प्रा. असमा शेख यांनी महानगरपालिका शाळेमध्ये पालकांशी संवाद साधला. महानगरपालिका शाळेमध्ये गणवेश व पुस्तक वाटप कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला.

<u>नमुना अ</u>

सन २०१७-१८ या कालावधीत प्राप्त झालेल्या, निकाली काढलेल्या व प्रलंबित तक्रारींच्या तपशील दर्शविणारे निवेदन

वर्ष	**वर्षाच्या सुरूवातीस प्रलंबित प्रकरणे**	**नवीन तक्रारी**	**एकूण**	**निकाली काढलेली प्रकरणे**	**वर्षाच्या शेवटी प्रलंबित प्रकरणे**
१	**२**	**३**	**४**	**५**	**६**
२०१७-१८	११८	१६२	२८०	३३	२४७

२०१७-२८ चा लेखा परिक्षण अहवाल

MAHARASHTRA STATE COMMISSION FOR PROTECTION OF CHILD RIGHTS, MUMBAI

3RD FLOOR GOVT. TRANSPORT SERVICE S.P ROAD WORLI, MUMBAI

BALANCE SHEET FOR THE YEAR ENDED 31st MARCH 2018

LIABILITIES	SALARY	NON-SALARY	TOTAL	ASSETS	SALARY	NON-SALARY	TOTAL
Capital Fund				**Fixed Assets**			
Opening Balance	3,95,183.00	25,75,098.00	29,70,281.00	As per Schedule	6,502.00	17,38,823.00	17,45,325.00
Add/(Less): Adjustment in Opening Balance	-	-	-				
Add/(Less): Advances written off	-	-	-				
Add/(Less): Surplus/ (Deficit)	(9,02,604.00)	(3,08,471.00)	(12,11,075.00)	**Current Assets**			
	(5,07,421.00)	**22,66,627.00**	**17,59,206.00**	**Loan & Advances**			
				Loan & Advances Salary	10,000.00	-	10,000.00
				Advance to Salary Fund	-	1,63,975.00	-
Current Liabilities							
Salary Payable	2,70,984.00	-	2,70,984.00				
Festival Advances	12,000.00	-	12,000.00	**Cash & Cash Equivalent**			
DCPS Payable	9,684.00	-	9,684.00				
GIS Payable	1,680.00	-	1,680.00	Cash in Hand	-	10.00	10.00
GPF Payable	15,000.00	-	15,000.00	State Bank of India	-	4,34,439.00	4,34,439.00
HBA Payable	38,000.00	-	38,000.00	RBI	-	-	-
Professional Tax Payable	600.00	-	600.00				
TDS Payable	12,000.00	-	12,000.00				
Other Current Liabilities							
K K Chanani & Associates	-	-	-				
Electricity Expense Payable	-	9,730.00	9,730.00				
Telephone Expense Payable	-	5,890.00	5,890.00				
Audit Fees Payable	-	55,000.00	55,000.00				
Advance from Non-Salary Fund	1,63,975.00	-					
	16,502.00	**23,37,247.00**	**21,89,774.00**		**16,502.00**	**23,37,247.00**	**21,89,774.00**

Bikash Kumar Gupta
Partner, K. K. Chanani & Associates
Chartered Accountants
Membership No: 302730

Secretary
Maharashtra state
commission for protection
of child rights, Mumbai

Assistant Administrative Officer-
cum-Accounts Officer
Maharashtra State Commission for
protection of child Rights, Mumbai

MAHARASHTRA STATE COMMISSION FOR PROTECTION OF CHILD RIGHTS, MUMBAI

[illegible]D FLOOR GOVT. TRANSPORT SERVICE S.P ROAD WORLI, MUMBAI

INCOME AND EXPENDITURE ACCOUNTS FOR THE YEAR ENDED 31ST MARCH 2018

EXPENDITURE	SALARY	NON-SALARY	OTHERS	INCOME	SALARY	NON-SALARY	OTHERS
Salary & Allowances	63,95,797.00			**Grant Received:**			
Audit Fees		52,740.00		Salary & Allowances	54,94,341.00	-	-
Convention Expenses			6,232.00	Non-Salary	-	11,74,400.00	-
Conveyance Expenses		85,665.00	2,758.00	UNICEF	-	-	9,26,885.00
Printing & Stationery		22,757.00	23,544.00	RTE	-		61,00,000.00
Tour & Travelling Expenses		2,82,835.00	83,015.00				
Advertisement		18,900.00	-	**Other Income**			
Allowance to Secretary		79,200.00		Bank Interest	-	20,466.00	-
RTE Expenses		-	3,07,925.00	RTI Fees	-	-	1,400.00
Electricity Expenses		1,00,188.00		Sale of Scrap	-	-	1,610.00
Car Running Charges		3,10,179.00					
Event Expenses		44,459.00	5,53,849.00	**Excess of Expenditure over Income**	**9,02,604.00**	**4,39,590.00**	-
Misc. Expenses		1,08,593.00	14,800.00				
Postage Expenses		40,914.00	6,751.00				
Professional Fees		1,08,957.00					
Sitting & Other Allowance		25,800.00				-	
Telephone Expenses		50,744.00	4,984.00				
Repairs & Maintenance		61,761.00					
RTI Fees			1,400.00				
Sale of Scrap Deposited		1,610.00					
Refund of Grant			58,93,518.00				
Depreciation	1,148.00	2,39,154.00					
Excess of Income Over Expenditure			**1,31,119.00**				
	63,96,945.00	16,34,456.00	70,29,895.00		63,96,945.00	16,34,456.00	70,29,895.00

Bikash Kumar Gupta
Partner, K. K. Chanani & Associates
Chartered Accountants
Membership No: 302730

Mumbai, the 10th September' 2020

Secretary
Maharashtra state
commission for protection
of child rights, Mumbai

Assistant Administrative Officer-
cum-Accounts Officer
Maharashtra State Commission for
protection of child Rights, Mumbai

MAHARASHTRA STATE COMMISSION FOR PROTECTION OF CHILD RIGHTS, MUMBAI
FLOOR GOVT. TRANSPORT SERVICE S.P ROAD WORLI, MUMBAI
RECEIPT AND PAYMENT ACCOUNTS FOR THE YEAR ENDED 31ST MARCH 2018

RECEIPTS	SALARY	NON-SALARY	OTHERS
Opening Balance:			
State Bank of India	-	2,72,165.00	1,42,928.00
RBI PLA	11,35,199.00	5,631.00	1,09,361.00
Cash in Hand	-	-	1,511.00
Cheque In Hand	-	-	-
	11,35,199.00	**2,77,796.00**	**2,53,800.00**
Grant Received:			
Salary & Allowances	54,94,341.00	-	-
Non-Salary	-	11,74,400.00	-
UNICEF	-	-	9,26,885.00
RTE	-	-	61,00,000.00
	54,94,341.00	**11,74,400.00**	**70,26,885.00**
Other Receipts			
Bank Interest	-	20,456.00	-
Festive Advances	20,000.00	-	-
Sale of Scrap	-	1,610.00	
RTI Fees			1,400.00
Transfer		40,832.00	4,321.00
Total	**66,49,540.00**	**15,15,104.00**	**72,86,406.00**

PAYMENTS	SALARY	NON-SALARY	OTHERS
Salary & Allowances	66,29,540.00	-	-
Convention	-	-	6,232.00
Printing & Stationery	-	22,757.00	23,544.00
Tour & Travelling Expenses	-	2,82,835.00	83,015.00
Conveyance Expenses	-	85,665.00	2,758.00
Advertisement	-	18,900.00	-
Allowance to Secretary	-	79,200.00	-
AMC of Computers	-	-	-
Car Running Charges	-	3,10,179.00	-
Electricity Expenses	-	1,00,188.00	-
Language Transalation Charges	-	-	-
Misc. Expenses	-	1,08,593.00	14,800.00
Postage Expenses	-	40,914.00	6,751.00
RTE Expenses	-	-	3,07,925.00
Telephone Expenses		50,744.00	4,984.00
Repairs & Maintenance	-	61,761.00	-
Event Expenses	-	44,459.00	5,53,849.00
Sitting & Other Allowance	-	25,800.00	-
Transfer	-	4,321.00	40,832.00
Professional Fees	-	1,36,787.00	-
Festive Advances given	20,000.00	-	-
Sale of Scrap Deposited		1,610.00	
Grant Refunded		-	58,93,518.00
RTI Fees		-	1,400.00
Audit Fees		52,740.00	
Closing Balance:			
Cash in Hand	-	10.00	-
State Bank of India	-	87,641.00	3,46,798.00
RBI PLA	-	-	-
Total	**66,49,540.00**	**15,15,104.00**	**72,86,406.00**

Bikash Kumar Gupta
Partner, K. K. Chanani & Associates
Chartered Accountants
Membership No: 302730

Mumbai, the 10th September' 2020

Secretary
Maharashtra state
commission for protection
of child rights, Mumbai

Assistant Administrative Officer-
cum-Accounts Officer
Maharashtra State Commission for
protection of child Rights, Mumbai

बाल हक्क संरक्षण आयोग
महाराष्ट्र राज्य

तिसरा मजला, शासकीय परिवहन सेवा इमारत,

सर पोचखानवाला रोड, वरळी,

मुंबई, महाराष्ट्र.

दूरध्वनी क्रमांक 022-24920894 / 95/97

फॅक्स नं .022- 24920896

ई-मेल: mscpcr@gmail.com

वेबसाइट : mscpcr.egov.co.in